

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей
історичної науки

**ДИПЛОМНА РОБОТА НА ЗДОБУТТЯ ПЕРШОГО
(БАКАЛАВРСЬКОГО) РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

на тему:

**«Українські збройні формування на Наддніпрянщині (березень 1917 р. –
квітень 1918 р.).»**

Виконав: студент 4 курсу, групи ІА-42
спеціальності 032 «Історія та археологія»

Куриляк В. М.

Керівник: Кобильник Р.В.

Рецензент _____

Івано-Франківськ – 2026 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Становлення українських військових структур. Українізація підрозділів російської армії.....	9
РОЗДІЛ 2. Українське вільне козацтво.....	27
РОЗДІЛ 3. Військове протистояння армії УНР з більшовицькою росією.....	38
ВИСНОВКИ.....	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	65
ДОДАТКИ.....	74

Актуальність теми. Період Української революції 1917–1921 років є одним із найважливіших і найскладніших етапів в історії українського державотворення. Особливе місце в ньому посідає проблема створення та діяльності українських збройних формувань на Наддніпрянщині в березні 1917 – квітні 1918 року. Саме в цей час відбувалося зародження національного війська, яке мало стати головним гарантом Української Народної Республіки.

Актуальність дослідження зумовлена створенням українських збройних сил у 1917–1918 роках є ключовим елементом процесу відновлення української державності після понад двохсотлітнього перерви. Дослідження цього процесу дозволяє зрозуміти, наскільки ефективно українська політична еліта змогла вирішити одне з найскладніших завдань революції — формування боєздатної національної армії в умовах хаосу, війни та глибокої соціально-політичної кризи.

Дана тема залишається надзвичайно важливою в контексті сучасної російсько-української війни. Сьогодні Україна знову змушена відстоювати свою незалежність зі зброєю в руках. Історичний досвід 1917–1918 років дає можливість проаналізувати причини швидкого розгортання та подальшого ослаблення українських збройних формувань, виявити системні проблеми військового будівництва, які були характерними для того періоду і частково проявляються й сьогодні (питання мобілізації, командних кадрів, дисципліни, ідеологічного виховання вояків, взаємовідносин між військовою та цивільною владою).

Вивчення історії українських збройних формувань Центральної Ради дозволяє глибше зрозуміти природу та особливості Української революції. Армія в цей період була не лише військовою силою, а й важливим політичним і соціальним інститутом. Її внутрішній стан, національний склад, рівень свідомості солдатів і офіцерів безпосередньо впливали на долю української державності.

Також у сучасній українській історіографії все ще залишається недостатньо дослідженими окремі аспекти військового будівництва на

Наддніпрянщині в 1917 – на початку 1918 року. Потребують нового осмислення процесу українізації російських військових частин, роль Вільного козацтва, діяльність Українського Генерального Військового Комітету, проблема створення регулярної армії замість революційних міліційних формувань, а також причини швидкого падіння боєздатності українських частин навесні 1918 року.

актуальність теми посилюється необхідністю протидії російським фальсифікаціям історії, які зображують події 1917–1918 років як «громадянську війну» або «внутрішній конфлікт», заперечуючи національний характер української збройної боротьби.

Комплексне дослідження українських збройних формувань на Наддніпрянщині в березні 1917 – квітні 1918 року дозволяє не лише реконструювати важливий етап вітчизняної історії, а й витягнути практичні уроки щодо організації національної оборони, ролі армії в державотворчих процесах та значення військового чинника в умовах революційних трансформацій.

Таким чином, обрана тема є актуальною як з науково-історичної, так і з суспільно-політичної точки зору, оскільки дозволяє краще зрозуміти історичні витоки сучасних викликів національної безпеки України та зміцнити історичну пам'ять українського народу.

Об'єктом дослідження є українські збройні формування на Наддніпрянщині в період доби Української Центральної Ради.

Предметом дослідження є структура та діяльність українських збройних формувань, їх бойовий шлях.

Мета дослідження визначається спробою осмислення ролі і місця українських військових формувань в початковий період українського державотворення в Наддніпрянській Україні.

Перед собою автор поставив наступні завдання:

- розкрити етапи формування військових структур;
- показати процеси українізації підрозділів російської армії;

- визначити роль і значення Українського вільного козацтва;
- проаналізувати військове протистояння української армії з більшовицькою росією.

Хронологічні межі охоплюють період березня 1917 р. по квітень 1918 р. Нижня межа 4 березня 1917 р. – початок Української революції, утворення УЦР. Верхня межа – 29 квітня 1918 р., гетьманський переворот, усунення від влади УЦР.

Географічні межі охоплюють територія УНР за умовами Третього універсалу УЦР.

Стан наукової розробки теми. Історіографія. Аналіз історіографії розпочнемо з праць, присвячених Українській революції та різним аспектам становлення української державності в 1917–1921 рр. Такі дослідження дають можливість глибше зрозуміти контекст, що безпосередньо впливав на розвиток української військової справи. Водночас певна частина інформації стосувалася безпосередньо військово-політичних подій та процесу будівництва національної армії.

Наступним етапом опрацювання військових аспектів революційної доби 1917–1921 рр. стали узагальнюючі праці, присвячені аналізу мілітарних складових подій. Однією з найважливіших є колективна монографія «Історія Українського війська» [54]. До її створення долучилися Іван Крип'якевич, Богдан Гнатевич, Микола Капустянський, Святослав Шрамченко, Осип Думін, Зенон Стефанів, Лев Шанковський, Степан Росоха та інші. У загальному огляді розвитку українських військ від середньовіччя дослідники приділили значну увагу подіям Української революції. До цієї категорії ми віднесемо також колективні видання про історію війн та військового мистецтва [45] та про українське козацтво [46; 47].

Питання становлення українських військових формувань, видів і родів військ розглянуто у працях В. Верстюка [25; 26], М. Литвина К. Науменка [55], В. Сідака [69], Я. Тинченка [72; 73; 74] , П. Ткачука [75], та І. Хоми[77; 78; 79.

Окрему увагу науковці приділили забезпеченню українських частин офіцерським і генеральським складом та їхньому внеску в збройну боротьбу. Про це свідчать публікації В. Голубка [29], Я. Тинченка [71], Л Шанковського [80] та інших. У цих роботах поряд з основною тематикою міститься важлива дотична інформація щодо ходу збройної боротьби. Їхній доробок суттєво сприяв розумінню особливостей ведення бойових дій військами УНР.

Важливу роль у розумінні як загальної військово-політичної ситуації в Україні початку ХХ ст., так і специфіки перебігу бойових дій відіграє доробок Віктора Голубка [28; 30; 31]. Дослідник, поряд з описом низки військових кампаній, здійснив стислий аналіз особливостей їх ведення та отриманих результатів. Значний фактологічний матеріал міститься також у відповідній частині колективної праці «Історія війн і військового мистецтва» [45], де висвітлено основні військові події Української революції. Огляди попередніх і наступних воєн у цій праці сприяли розумінню розвитку українського воєнного мистецтва в ширшому історичному контексті.

Окремо виокремлюємо дослідження Вадима Задунайського, присвячене становленню Збройних Сил УНР, збереженню та використанню козацької спадщини в розбудові українських військ, у тому числі питанням індивідуального бойового вишколу [36; 37; 38; №9; 40].

Вагоме значення мають наукові публікації присвячені вільному козацтву. На значному джерельному матеріалі автори розкрили його створення, діяльність та вплив на політичну та військову ситуацію в Україні. Слід виділити дослідження В. Лободаєва [56; 57], К. Мельничук [58], Н. Химиці [76].

Питання створення перших українських військових структур і початки українізації армії знайшли висвітлення в працях Р. Зінкевича [42; 43; 44], В. Виздрика [27], тощо.

Джерела. В ході написання наукового дослідження, автором використано матеріали опубліковані в збірниках документів присвячених діяльності

Української Центральної Ради [10; 11]. Зокрема в роботі є свідчення з тексту Універсалів, а також питань військового будівництва.

На увагу заслуговують документи електронного архіву присвяченого 100 річчю Української революції [1; 2; 4; 8; 9]. Слід виділити протоколи засідання УЦР, окремі матеріали про військові питання.

Значний пласт джерел складають спогади та мемуари учасників революційних подій. Необхідно підкреслити, що першими цю тематику ґрунтовно опрацювали представники української еміграції, які були безпосередніми учасниками подій Української революції. Яскравим прикладом стали праці Михайла Грушевського[16], Володимира Винниченка [13; 14; 15], П. Скоропадського[23], П. Христюка [12]., Специфіка особистого досвіду авторів часто зумовлювала поєднання наукового аналізу зі спогадами.

Окремої уваги заслуговують роботи Михайла Омеляновича-Павленка [18; 19] та Олександра Удовиченка [24], де огляд військово-політичної ситуації та бойових дій військ УНР супроводжується стислим аналізом елементів воєнного мистецтва. Дещо меншою мірою, але за подібним принципом, відповідний аналіз боїв проводив і Всеволод Петрів [20; 21; 22].

Попри значну важливість зазначених досліджень, помітною є певна обмеженість їхньої джерельної бази, зумовлена закритістю частини матеріалів, що залишилися під контролем радянської влади. Крім того, характерною особливістю військово-теоретичного спрямування цих праць є пріоритетна увага до військово-політичного перебігу подій Української революції з опорою на особистий досвід. Через це аналіз воєнного мистецтва здійснювався авторами досить узагальнено і не охоплював увесь комплекс дій Армії УНР. Водночас окреслений підхід став важливим орієнтиром для нашого дослідження.

Методологія дослідження: дослідження здійснювалося за допомогою історико – порівняльного, історико – типологічного та історико-генетичного методів. Слід зазначити, що під час написання автор дотримувався принципів об’єктивізму, історизму та альтернативності.

Наукова новизна дипломної роботи визначається комплексним підходом до висвітлення питань розбудови українських збройних формувань в період Української Центральної Ради. На основі значної кількості джерел проаналізовано і політичні процеси формування української армії, складність, яка стояла перед активними будівничими українських збройних сил.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в можливості використання опрацьованого матеріалу і висновків при підготовці лекційних і семінарських занять у вищій школі, у подальшій науковій роботі.

Структура роботи складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1.

РОЗДІЛ 1. СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ СТРУКТУР. УКРАЇНІЗАЦІЯ ПІДРОЗДІЛІВ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ

Розглядаючи історію формування та розвитку воєнного мистецтва, важливо враховувати відповідний історичний контекст подій і явищ. Це особливо актуально при аналізі геополітичної обстановки, яка суттєво впливає на військово-стратегічні плани держав. Необхідно також звернути увагу на військово-прикладні характеристики місцевості та країни в цілому. У зв'язку з цим доцільним є природно-географічний огляд України, який у поєднанні з оцінкою її економічного розвитку дозволить глибше зрозуміти потенціал українських земель у тогочасному світі та можливості їх використання у військових цілях.

На важливості такого підходу наголошував і В. Петрів: «Воєнна історія, змальовуючи перебіг минулих війн і бойових операцій, неминуче мусить змальовувати впливи властивостей теренів на ті операції» [7, с. 142].

Перш за все, варто розглянути потенціал територій, на яких компактно проживало українське населення і де воно становило суцільну етнічну більшість. Станом на 1917–1921 рр. це були землі, що сьогодні входять до складу не лише України, а й Білорусі, Польщі, Російської Федерації, Румунії, Угорщини, Молдови та Словаччини. Цей факт значною мірою підтверджувався даними переписів населення, матеріалами Паризької мирної конференції та науковими публікаціями. Переважну частину цих територій становлять рівнини, тоді як гірська місцевість характерна лише для окремих регіонів — Карпат і Кримських гір.

Особливістю районування України була переважна лісистість на півночі, перехідні лісостепові райони в центральній частині та степова зона на півдні. На всі ці природні зони, особливо на дві останні, значний вплив мала

господарська діяльність населення, що призвело до створення великих сільськогосподарських угідь. Найбільш лісисті регіони зберегли від 42–40 % до 20–15 % лісових площ, тоді як у лісостеповій і степовій зонах лісистість коливалася від 11 % до 1,5 %⁶⁵. Важливим елементом ландшафту була розвинена річкова мережа. Більшість річок характеризується південним напрямком стоку в басейн Чорного та Азовського морів. Береги річок переважно пологі, при цьому правий берег, як правило, вищий за лівий (особливо виразно це проявляється на східних територіях України). Такі особливості відігравали суттєву роль під час планування військових дій, особливо на стратегічному та оперативному рівнях. Серед річок ключове значення мав Дніпро, який протікає центральною частиною країни і біля якого розташована низка важливих міст — від Києва до Херсона. Через нього були споруджені потужні мости та переправи. Крім того, Дніпро являв собою одну з найбільших природних перешкод на території України [45, с. 72].

Унаслідок економічного розвитку та технічних нововведень була створена розгалужена мережа залізниць, яка з'єднувала головні центри між собою та з морськими портами. Загальна чисельність населення на територіях компактного проживання українців створювала значний потенціал для новоствореної держави, зокрема у військовій сфері. Так, на землях, підконтрольних УНР станом на квітень 1918 р., лише чоловічого населення налічувалося понад 21 млн осіб⁶⁷. При цьому через тогочасну геополітичну ситуацію до цього переліку не увійшла значна частина етнічно українських регіонів, що перебували поза межами УНР (Галичина, Кубань та ін.). Навіть за таких умов ці дані свідчать про потужний мобілізаційний ресурс, який міг бути залучений для поповнення Армії УНР [54, с. 502].

Однак наявність значного мобілізаційного та трудового потенціалу не означала можливості його повноцінного використання. Це було особливо характерно для революційної доби на теренах колишніх імперій і зумовлювалося комплексом соціально-економічних та політико-ідеологічних чинників [52, с. 73].

З воєнно-стратегічної точки зору Україна посідала вигідне географічне положення для проведення різноманітних військових операцій у Центрально-Східній Європі. Це створювало можливості для організації ефективної логістичної системи та використання території як зручної бази для накопичення й застосування сил і засобів. Особливе значення в цьому контексті мають Протокол наради, скликаної департаментом земельних справ, а також рапорти представника Генерального штабу щодо територіального поділу України і Галичини. Для Росії українські землі були важливими як плацдарм для наступу в західному та південно-західному напрямках, а також для використання морської інфраструктури з метою контролю Малої Азії та виходу до Середземного моря. На цьому акцентував відомий український військовий теоретик Всеволод Петрів, який, проаналізувавши геополітичний та військово-практичний виміри, чітко підкреслив: «...значення території, заселеної українським народом, як вихідної бази для володіння Європою» [39, с. 56].

Не менш важливим було те, що наступ на Росію із заходу також міг ефективно здійснюватися через українські території. Природно-географічні особливості місцевості сприяли зручному просуванню військ у потрібних оперативних напрямках. Російське керівництво добре усвідомлювало цю обставину і вважало за необхідне не допустити такого розвитку подій, через що контроль над Україною набував для нього стратегічного значення.

У період розпаду імперій на теренах Центрально-Східної Європи виникло кілька нових державних утворень, які почали формувати власне бачення регіональних процесів і визначати відповідні військово-політичні цілі. Найбільші територіальні претензії щодо українських земель мали Польща та Румунія, дещо меншою мірою — Чехословаччина та Угорщина. Перші дві держави не лише активно протидіяли українським силам, а й безпосередньо окупували значні частини української території.

Окремо варто розглянути українські землі в контексті власне українських національних інтересів. Попри численні виклики, що постали перед керівництвом молодого держави, існували й сприятливі умови, які впливали з

перерахованих вище географічних та економічних особливостей. Водночас нестабільна внутрішня ситуація в поєднанні зі значними зовнішніми загрозами вимагала надзвичайно напруженої роботи для максимально ефективної реалізації наявного потенціалу. З огляду на експансіоністські наміри сусідніх держав важливою стала розробка власної концепції розвитку регіону. Одним із ключових завдань було збереження контролю над максимальною кількістю земель з компактним українським населенням. Важливим елементом цього плану було міжнародне визнання України та її кордонів відповідно до українських прагнень. Для досягнення цих цілей вирішальну роль мала відігравати збройна сила та здатність захистити свої території. Крім того, стратегічно важливим завданням було зміцнення української національної свідомості серед широких верств населення на підконтрольних землях. Це було особливо актуально через тривале імперське панування та асиміляційну політику, яка стримувала розвиток українського національно-культурного життя. Значну роль у цьому процесі відігравали ідеологічно-інформаційні чинники [31, с. 29].

З військової точки зору стійкість суспільства, його консолідація, національні традиції та культура були важливими елементами протидії зовнішній агресії, сприяючи підвищенню загальної стійкості до кризових явищ.

Загалом значний потенціал України не гарантував автоматичного успіху в реалізації державних планів. Через вигідне географічне розташування та економічні можливості українські землі опинилися в центрі боротьби за контроль над Центрально-Східною Європою та переділ колишніх імперій. Унаслідок цього одним із головних чинників визначення сфер впливу стало створення потужних збройних сил, а більшість ключових питань вирішувалося військовим шляхом [54, с. 505].

Як і більшість історичних явищ, Армія УНР не виникла на порожньому місці. Її основою стали значні маси українізованих частин колишньої Російської імператорської армії (РІА). На особливості формування українських збройних сил того періоду впливали кілька ключових чинників: велика кількість

українців в особовому складі російської армії, поширення національно-патріотичних ідей серед широких суспільних верств, активна суспільно-політична та просвітницька діяльність української інтелігенції тощо. Поява Армії УНР у 1917–1918 рр. стала результатом комплексної взаємодії цих факторів у поєднанні з реакцією на виклики революційної доби [55, с. 47].

Спробуємо коротко розглянути найважливіші з них. Значну роль у становленні української армії та активізації революційних процесів відіграла діяльність українців, які служили у війську. На 1917 р. їх налічувалося близько 3,5 млн осіб (38 % загальної чисельності військовослужбовців РІА), причому значна частина зосереджувалася на території України. Це сприяло кращому усвідомленню вояками проблем Батьківщини та встановленню тісніших зв'язків з українською інтелігенцією й суспільством. У результаті вояки-українці дедалі більше уваги приділяли національно-культурним і політичним питанням [43, с. 65].

Це, своєю чергою, зумовило їх активну участь у роботі загальноукраїнських військових з'їздів, на яких поряд з армійськими питаннями обговорювався широкий спектр суспільно-політичних проблем. Зокрема, за підсумками I (18–21 травня) та II (18–23 червня) військових з'їздів було створено Український Генеральний Військовий Комітет на чолі з С. Петлюрою, висловлено підтримку УЦР та долучено до неї Всеукраїнську Раду військових депутатів. Таким чином відбувалося організаційне оформлення українського військового руху та його поєднання з революційним проводом України. Надалі це сприяло зміцненню співпраці та посиленню українських вимог [44, с. 507].

Важливою була також діяльність українських громадських, культурних і політичних діячів щодо виокремлення вояків-українців в окремі підрозділи. Однак відсутність єдності в поглядах на організаційне оформлення та майбутню роль українізованих частин обмежила позитивні наслідки цих зусиль. Водночас одним із важливих здобутків стало посилення освітньої та національно-культурної роботи з особовим складом. Це створювало міцне підґрунтя для підвищення рівня національної свідомості та активнішої участі у

революційній боротьбі на українському боці. Крім того, відбувалося зміцнення морально-психологічного забезпечення (МПЗ) військ, що мало сприяти їхній боєздатності та стійкості в майбутніх збройних конфліктах [31, с. 34].

Завдяки згуртованості за національною ознакою та орієнтації на Київ, а не на загальноросійські центри, українці краще зберігали організованість і менше піддавалися розкладовій дії більшовицької пропаганди. Цю ситуацію ефективно використовували представники УЦР для посилення тиску на російське керівництво та прискорення українізації військових частин. Важливим етапом цього процесу стало створення 1-го українського козачого полку імені гетьмана Богдана Хмельницького [27, с. 153].

Формування українських частин у російській армії було складовою загального процесу національного розмежування багатонаціональної російської армії, який розпочався на фронті та в тилу одразу після Лютневої революції 1917 р. Обиралися Ради солдатських депутатів. «У частинах зі значною часткою українських вояків поряд із загальними створювалися окремі українські солдатські ради, у тилу їх часто називали солдатськими клубами, зборами чи комітетами» [21, с. 38].

Окрім стихійного національного пробудження, важливу роль у формуванні українських частин відіграв Український Військовий Клуб, заснований у Києві 22 лютого 1917 р. з ініціативи Миколи Міхновського. Клуб створив Український Військовий Організаційний Комітет, головним завданням якого була організація українських добровольчих загонів. Заклики комітету зустріли значний відгук і сприяли першому масовому прояву української військової сили під час Всеукраїнських військових з'їздів у Києві (перший — 18–21 травня 1917 р., другий — 18–23 червня, третій — 2–12 листопада). Учасники з'їздів беззастережно підтримали Центральну Раду, виступили за виокремлення українських частин з російської армії та обрали перше військове керівництво — Український Генеральний Військовий Комітет [27, с. 154].

Масового характеру набули випадки стихійної українізації на фронті (на Північному фронті — 21-й корпус, на Румунському фронті — 10-й і 11-й

корпуси, на Західному фронті — частина 9-го корпусу). У національно мішаних частинах українські вояки створювали власні підрозділи, де дисципліна та боєздатність були вищими, а опір більшовицьким закликам до демобілізації — сильнішим, ніж в інших підрозділах[26, с.9 – 10].

Через це, а також завдяки наполегливим вимогам представників оргкомітету, російський головнокомандувач генерал А. Брусилов погодився на офіційну українізацію окремих частин: 34-го російського корпусу під командуванням генерала Павла Скоропадського (перейменованій на 1-й Український) та 6-го російського корпусу (перейменованій на 2-й Січовий Запорозький) під командуванням генерала Мандрики[23, с. 158].

З 4 мільйонів українців, які перебували у російській армії у 1917 році, лише близько 1,5 мільйона були українізовані. Більшість із них або проголосили нейтралітет у боротьбі з більшовиками, або демобілізувалися під впливом більшовицької агітації. Сама Центральна Рада не мала чіткої концепції військового будівництва і не визнавала необхідності створення постійної армії на основі загальної військової повинності. Натомість перемогла ідея Вільного козацтва — добровольчої, територіальної народної міліції, яка була затверджена Радою 13 листопада 1917 р. [43, с. 69].

У результаті напередодні більшовицької агресії Центральна Рада оголосила демобілізацію регулярної армії (16 січня 1918 р.). Замість створення постійної армії уряд розпочав формування народного ополчення, для якого вже були розроблені уніформа та знаки розрізнення. Українсько-більшовицька війна переконала Центральну Раду в необхідності для України регулярної постійної армії. Був розроблений план комплектування армії, яка мала складатися з восьми піхотних корпусів і чотирьох кавалерійських дивізій. Однак реалізувати ці плани не встигли: Центральну Раду було повалено німцями, а владу перейняв гетьманський уряд [44, с. 67].

До моменту падіння Центральної Ради Армія УНР складалася із Запорозького корпусу (чотири піхотні полки, один кінний полк і два загони легкої артилерії), полку Січових стрільців, синіх і сірих полків (у процесі

формування), а також невизначеної кількості підрозділів Вільного козацтва — загалом близько 15 000 вояків.

Після I Всеукраїнського військового з'їзду керівництво Армією УНР перейняв Український Генеральний Військовий Комітет на чолі з Симоном Петлюрою. Після проголошення УНР 20 листопада 1917 р. було створено Генеральний секретаріат військових справ (генеральний писар — Петлюра, начальник Генерального штабу — Олександр Греков). Після проголошення незалежності України 22 січня 1918 р. утворено Міністерство військових справ УНР (міністрами були Микола Порш, А. Немоловський, полковник Олександр Жуковський). Під його керівництвом діяв Військовий Генеральний штаб (керівники — ген. Греков, ген. Б. Бобровський, полк. Олександр Сливинський) [2].

Спочатку Генеральний штаб мав кілька відділів (організаційний, зв'язку, постачання, навчальний та артилерійський). Після реорганізації, проведеної полковником Сливинським, їх кількість було скорочено до двох — організаційного та інтендантського. Активна участь УЦР у цьому процесі сприяла зростанню її впливу та авторитету. Російська влада, хоча й була незадоволена процесом українізації армії, змушена була зважати на позицію українців через складну ситуацію на фронті [24, с. 62].

Павло Скоропадський, зокрема, відзначав своєрідне ставлення багатьох російських воєначальників до українізації як до можливості зберегти певний рівень дисципліни та організованості у військах. Зокрема «прагнення зберегти боєздатність армії та контроль над нею часто переважало негативне ставлення до українського національного руху. Унаслідок цього виникала специфічна, подекуди парадоксальна ситуація: українізація підвищувала боєздатність військ, водночас посилюючи український рух і його політичні вимоги. Водночас бездіяльність чи відкритий спротив у цій сфері негативно впливали б на загальну бойову ефективність» [23, с. 57].

Російська влада, намагаючись обрати, на її думку, найменш небезпечний варіант, який дозволяв би довше контролювати ситуацію, фактично створювала

умови, якими українці успішно користувалися для просування власних рішень. Зокрема, III Всеукраїнський військовий з'їзд (2–12 листопада 1917 р.) суттєво вплинув на прийняття III Універсалу УЦР. Проголошення УНР стало правовою підставою для взяття військових частин на підконтрольній території під безпосереднє українське командування з подальшим формуванням повноцінної національної армії [54, с. 508].

Зважаючи на нові виклики, спричинені більшовицьким переворотом та рішеннями III Всеукраїнського військового з'їзду, українські політичні діячі активізували зусилля щодо організації збройних сил. Зокрема, 8 листопада 1917 р. Симон Петлюра (на посаді Генерального секретаря військових справ) видав наказ про впорядкування відносин в армії, а 23 листопада було створено Генеральний Штаб (ГШ). Водночас продовжувалися раніше започатковані процеси виокремлення українців в окремі частини та їхньої організації на території, підконтрольній УЦР. Це підтверджувалося наказом С. Петлюри про продовження та навіть прискорення українізації частин колишньої РІА [6, с. 214].

Розбудова власних збройних сил особливо гостро постала в умовах агресії зовнішніх ворогів, насамперед більшовицької росії. Цей процес відбувався в надзвичайно складних умовах, коли колишня Російська імператорська армія фактично припинила своє існування. Попри панування хаосу, українські діячі здійснювали послідовні кроки зі збереження раніше українізованих частин та використання їх найбільш боєздатного ядра для захисту від агресора. Черговим важливим кроком у цьому напрямку стало існування українських збройних формувань.

Надалі увага до розвитку військової потуги поступово перетворювалася на один із пріоритетних напрямків діяльності керівництва УНР. Важливу роль в організації та розбудові українських збройних сил відігравали суспільні настрої та погляди провідних представників української інтелігенції. Зокрема, в умовах революційних змін серед військових, пов'язаних з усвідомленням української історичної спадщини, виникало чимало товариств і підрозділів, які

наголошували на необхідності відродження армії на історичних засадах, насамперед — українського козацтва. Такі погляди фіксуються вже навесні 1917 р. [26, с. 17].

Так, представники «Клубу імені Гетьмана Петра Дорошенка», створеного 6 квітня 1917 р., під час маніфестації 16 квітня заявляли: «...і коли це ми сьогодні святкуємо звільнення України з царського ярма, то хай в нас відживає дух запорожських козаків... Нехай же живуть потомки вільних запорожських козаків. Нехай живе вільна УКРАЇНА» [10, с. 201].

Наведені висловлювання українських вояків про нероздільність козацької спадщини, волі та України відображали панівні настрої значної частини українського суспільства того часу. Це чітко зафіксував у своїх спогадах Михайло Омелянович-Павленко. Про піднесене сприйняття козацької героїчної спадщини в 1917 р. він писав: «З іменем КОЗАКА сполучалось поняття лицаря-велетня, патріота й заступника слабких і покривджених» [18, с. 205].

Таке сприйняття формувалося під впливом багатьох чинників, що діяли комплексно та протягом тривалого періоду. Одну з ключових ролей відіграла колективна історична пам'ять українців, у якій козацтво посідало центральне місце⁷⁹. Важливе значення мала також плідна діяльність багатьох поколінь українських вчених і просвітителів, зокрема літературного діяча кінця XVIII – початку XIX ст. Івана Котляревського та провідного історика й політика кінця XIX – початку XX ст. Михайла Грушевського. Все це підтверджувало доцільність активного використання козацької військової спадщини, зокрема прикладів героїзму та морально-етичних цінностей, у процесі творення Армії УНР.

Одним із яскравих проявів сприйняття козацької спадщини стало широке поширення української козацької термінології серед військових. Замість «солдат» почали використовувати «козак», а офіцерським званням підбирали відповідники з козацької доби. Поступово цей процес охопив значну кількість частин і підрозділів. Таку практику підтримали й провідні діячі УЦР. Зокрема, на 1-му українському військовому з'їзді Південно-Західного фронту (17–23

жовтня 1917 р.) українські вояки вже повністю ототожнювали себе зі своїми предками — козаками. Таким чином, відбувалося «пригадування» українськими воїнами власного історичного коріння через звернення до національної спадщини та народної культури [24, с. 52].

У подальшому тексті ми також застосовуватимемо ці терміни для позначення воїнів українських військових формувань. Унаслідок проведення прямих аналогій між українськими козаками XVI–XVIII ст. та сучасними їм військовими-українцями останні намагалися рівнятися на найкращих представників козацької доби. Це сприяло покращенню морально-психологічного стану бійців та посиленню їхньої внутрішньої стійкості. Зокрема, на згаданому з'їзді зазначалося, що «боева здібність може піднятися, коли організація буде демократичною, нагадує традиції запорожського війська...»[54, с. 511].

Позитивний ефект від використання козацької спадщини поступово визнавався й активно заохочувався на вищих військово-організаційних рівнях. Логічним наслідком стало офіційне запровадження в Армії УНР назв посад, більшість із яких відповідала козацьким зразкам. Козацька спадщина була особливо актуальною для різних українських добровольчих загонів, що діяли на стороні УЦР, і насамперед — для структур Вільного козацтва. Масовості цього руху сприяла козацька героїка, яка набула поширення в революційний період і надала нової актуальності козацькій тематиці⁸⁵. Велика кількість вільно-козацьких осередків виникла на теренах Наддніпрянщини завдяки низовій ініціативі, активізації горизонтальних зв'язків, традиційних для українців, а також впливу тогочасної української еліти, зокрема членів УЦР та її прибічників [37, с. 233].

Структури Вільного козацтва активно застосовували елементи козацької спадщини. Прикладом може слугувати осередок у Бердичівському повіті (до 2 тис. осіб), який з літа 1917 р. повідомляв УЦР про важливість використання традицій минулого. Учасники руху називали себе «козаками, січовиками,

запорожцями», обирали отаманів і старшину, формували козацькі курені, сотні та чоти[24, с. 54].

Осередки Вільного козацтва, залежно від умов створення (місто чи село), наявності козацького походження в громаді, політичних впливів та регіональних особливостей, мали як спільні, так і відмінні риси. За спостереженням В. Лободаєва, сільські осередки стали найбільш чисельними і перетворили Вільне козацтво на масовий рух українського селянства, де домінували соціально-економічні та політичні чинники. Окремі формування намагалися посилити бойову підготовку та стати центрами впливу на місцеве життя, як це було, зокрема, у Звенигородському повіті Київської губернії [56, с. 72].

Таким чином, рух Вільного козацтва був масовим і водночас досить різноманітним. Він не був статичним, а динамічно розвивався відповідно до революційної ситуації. Важливим стало надання йому певної легітимності українською владою через затвердження статуту. Це свідчило як про увагу УЦР до суспільних настроїв, так і про певну відповідність позицій українських політичних лідерів очікуванням активної частини населення.

Окрім Вільного козацтва, за часів УЦР виникали й інші добровольчі формування, які також зверталися до козацької спадщини і мали виразно бойовий характер (Гайдамацький Кіш Слобідської України, Січові Стрільці тощо). Вони не набули всеукраїнського поширення і менше акцентували козацьку тематику, тому їхнє становлення в цьому розділі детально не розглядається. Водночас саме добровольчі формування в умовах кризи регулярної армії стали вагомою бойовою силою, що добре усвідомлювало керівництво УНР [60, с. 143].

Використання української козацької спадщини впливало також на прикладні аспекти воєнного мистецтва. Особливо актуальним було застосування козацьких стратегем і тактичних прийомів, насамперед для добровольців-повстанців, які не мали регулярного армійського досвіду. Фахові військові також могли отримувати додаткові переваги над противником завдяки

козацькій військовій науці. Яскравим прикладом є діяльність Всеволода Петріва, який ще під час навчання зацікавився стратегією, тактикою та бойовим мистецтвом українських козаків⁹³ і згодом успішно застосовував ці знання в лавах Армії УНР [37, с. 234].

Важливим чинником на початковому етапі формування збройних сил УНР та їхньої участі в бойових діях проти більшовицьких військ стало використання досвіду, набутого під час Першої світової війни. Показовим є керівництво бойовими діями 1-го Українського корпусу генералом П. Скоропадським разом з іншими офіцерами колишньої РІА. Подібна ситуація спостерігалася й в інших військових структурах. При цьому, на нашу думку, ступінь впливу досвіду Першої світової війни знижувався зі зменшенням військового рангу та скороченням часу перебування на фронті. Найпомітнішою ця відмінність була серед українських добровольців, особливо тих, хто не мав попередньої військової підготовки [31, с. 66].

Використання досвіду світової війни в умовах протистояння більшовицькому вторгненню мало суттєві обмеження, зумовлені новими умовами ведення бойових дій. Одним із головних було значна дезорганізація частин колишньої імператорської армії, унаслідок чого залишалася лише незначна кількість боєздатних підрозділів. Це призвело до різкого обмеження чисельності військ, безпосередньо залучених до бойових зіткнень (замість багатомільйонних армій УЦР та її противники мали формування, що не перевищували кількох десятків тисяч вояків) [24, с. 56].

Водночас театр воєнних дій залишався досить великим і міг бути порівняний з прифронтовими районами колишньої російської армії проти Центральних держав. За таких умов вести бойові дії, повністю спираючись на принципи Першої світової війни без їх суттєвої трансформації, було неможливо.

Одним зі способів часткової компенсації малої чисельності військ стало підвищення їхньої мобільності завдяки розгалуженій мережі залізниць. Це підвищувало значення залізничних вузлових станцій, які дозволяли діяти більш

гнучко. Однак зосередження операцій на залізницях обмежувало маневр, робило напрямки руху військ передбачуваними та створювало можливості для перешкоджання просуванню противника. Водночас досвідчені полководці могли використовувати залізницю для створення парадоксальних ситуацій і введення ворога в оману [35, с. 71].

Окреме значення мала система постачання армії та збереження ресурсів, яка також була прив'язана до залізничної мережі. Це вимагало створення логістичних баз на станціях або у великих містах, де раніше існували склади. Такий підхід мав як переваги (зручність накопичення та розподілу запасів), так і недоліки (вразливість баз до рейдів і диверсій, прив'язаність угруповань до логістичних хабів). У підсумку залежність від залізниць обмежувала широкі маневри, зумовлюючи переважання боротьби за ключові станції та опорні пункти замість широкомасштабних фронтових операцій, характерних для Першої світової війни [30, с. 332].

Підсумовуючи, важливою передумовою становлення воєнного мистецтва Армії УНР стали особливості її формування в складних умовах завершення Першої світової війни та початку революції. Значну роль відіграло використання козацької спадщини як ідентифікатора та взірця для нових українських формувань. Окремі козацькі надбання вплинули на подальший розвиток українського воєнного мистецтва. Помітним залишався й досвід Першої світової війни, який, однак, потребував суттєвої трансформації відповідно до нових умов збройної боротьби.

Протягом усього раннього періоду Центральна Рада не змогла виробити чіткого автономного курсу, а також не ухвалила рішень щодо створення повноцінних збройних сил. За кілька місяців Центральна Рада настільки тісно прив'язала свою політичну лінію до Тимчасового уряду, що російські демократи фактично вирішували, які дії дозволені українському урядові, а які — ні [54, с. 5515].

Через таку пасивно-обережну політику М. Грушевський згодом зіткнувся з дійсно потужним ворогом для української державності. Другий етап

характеризується різкою зміною політичного курсу та набуттям нових ворогів у ситуації, коли цього можна було уникнути. Після приходу більшовиків до влади російське ставлення до автономії України кардинально змінилося. Д. Дорошенко наводить думку, що «ще до набуття значної популярності більшовики вже заперечували існування України як окремої держави. Такі позиції зумовлювалися передусім економічними чинниками. На своїх зібраннях більшовики наголошували, що територія України вирізняється розвиненою цукровою та вугільною промисловістю. Тому для Росії втрата таких вигідних промислових регіонів була неприпустимою» [35, с. 63].

Центральна Рада заздалегідь вирішила не вступати в конфронтацію з більшовиками. У політичному плані більшовики також не симпатизували Центральній Раді. Після Жовтневого збройного перевороту осередки Тимчасового уряду перемістилися до Києва, де російські демократи почали активно нав'язувати свою волю в українській столиці. Як зазначає Д. Дорошенко: «як і українська демократія, так і більшовики розуміли добре, що коли б в рішучій боротьбі взяли гору елементи, які стояли за Тимчасове Правительство, то це було би в даних обставинах катастрофою для обох: тоді б наступила дійсна, а не уявлена тільки в думках (контрреволюція)» [35, с. 64]. .

Логічно, що, співпрацюючи з ворогами більшовиків, Центральна Рада сама перетворювалася на загрозу для революції. На момент Жовтневої революції в Києві одночасно діяли три ворогуючі сили: прихильники Тимчасового уряду (підпорядковані КВО), українська демократія на чолі з УЦР та більшовики. Доказом того, що більшовики не збиралися зволікати з вирішенням українського питання, стала спроба перевороту в Києві 12 грудня 1917 р. Більшовики, залучивши близько 20 тисяч вояків, намагалися спровокувати стихійний збройний виступ, проте не отримали підтримки місцевого населення, і українські частини змогли їх роззброїти [55, с. 72].

На дипломатичному рівні більшовики прагнули вирішити питання самовизначення народів одним загальним рішенням. На Народному з'їзді рад радянська влада заявила, що безперешкодно визнає право народів на вихід з

Росії. Однак щодо Центральної Ради більшовики не могли гарантувати автономію, оскільки вважали, що УЦР проводить «непевну буржуазну політику». Це позбавляло Раднарком можливості визнати Україну як «уповноваженого представника трудових та визискуваних мас Української республіки» і унеможливлювало будь-яке порозуміння з нею [64, с. 27].

Логічним наслідком стало проголошення ультиматуму, спрямованого безпосередньо проти Центральної Ради. За своєю структурою він відповідав загальним вимогам більшовиків щодо утвердження нової радянської державності. Кульмінацією політичного етапу діяльності Центральної Ради стало проголошення III Універсалу. Як зазначає В. Винниченко, «основну роль у змісті Універсалу відіграли настрої українського населення. В Україні панували настрої, які значною мірою співпадали з більшовицькими... Вони були поширені серед солдатських мас і національно-свідомого робітництва. Ці верстви підтримували Центральну Раду, але не були вороже налаштовані до більшовицьких ідей» [13, с. 182]. В. Винниченко підкреслював, що простому населенню насамперед були потрібні ідеї соціального визволення. Водночас, становлячи більшість, вони не дозволяли більшовикам скинути Центральну Раду, оскільки зберігали національну свідомість, гордість і повагу до УЦР [13, с. 184].

Генеральний Секретар також зазначав, що Центральна Рада є українською радою робітничих, селянських і солдатських депутатів. Така назва мала продемонструвати, що Центральна Рада не є буржуазною і готова сприйняти більшовицькі соціальні гасла, а також асоціювати її з широкими трудовими масами. III Універсал акцентував зміни на користь робітників і селян, щоб не втратити зв'язок із робітничим населенням [13, с. 185].

Ультиматум звинувачував Центральну Раду в дезорганізації спільного фронту та сприянні Каледінському повстанню, що робило її ворогом радянської влади. Також порушувалося питання про припинення спроб роззброєння радянських полків і робітничої Червоної гвардії на території України та повернення вилученої зброї [24, с. 61].

Усвідомивши неможливість виконання всіх умов ультиматуму, український уряд нарешті звернув увагу на необхідність приведення збройних сил до ладу перед можливою війною. На той момент під контролем Центральної Ради перебували лише незначні сили: близько 400 бійців 1-го Георгіївського запасного полку та 1260 вояків 3-го куреня 1-го Українського запасного полку. Це спонукало до рішучих дій щодо перегляду військової політики.

Цим питанням зайнялися делегати III Всеукраїнського військового з'їзду, які ухвалили рішення про систематизацію військових підрозділів та започаткування військово-навчальних заходів для перевірки боєздатності частин¹⁹. Значні реформи пропонував і С. Петлюра. Він виступав за створення нових збройних сил на основі запровадження суворої дисципліни. Зокрема, отаман скасував виборність командного складу. 29 листопада 1917 р. С. Петлюра видав наказ про запровадження нового внутрішнього розпорядку та дисципліни у збройних формуваннях [3, с. 213].

Ключовим чинником втрати контролю з боку УНР стало систематичне розходження політичних позицій між Центральною Радою та Раднаркомом. Хоча радянська влада спочатку поставилася нейтрально до III Універсалу, подальші рішення Центральної Ради, спрямовані на конфронтацію, більшовики розцінили як фактичне оголошення війни. Не чекаючи на подальші кроки українського уряду, Раднарком розпочав підготовку до захоплення столиці нової держави та усунення Центральної Ради.

Досліджуючи першу радянсько-українську війну, можна виокремити три глобальні етапи розвитку конфлікту, який згодом переріс у бойові дії: прихід більшовиків до влади, поширення більшовицьких ідей серед робітничого та селянського населення України, а також розрив дипломатичних відносин з Центральною Радою. Ці етапи були послідовними й мали відповідні наслідки.

Таким чином, можна стверджувати, що становлення українських військових структур у 1917 – на початку 1918 р. було складним і суперечливим

процесом, який безпосередньо впливав із загальнополітичних трансформацій, спричинених Лютневою революцією та розпадом російської імперії.

Першим і ключовим етапом цього процесу стала українізація підрозділів колишньої російської армії. Вона розпочалася стихійно знизу, під впливом національного піднесення серед солдатів-українців, і поступово набула організованих форм завдяки діяльності Українського Генерального Військового Комітету, військових з'їздів та Центральної Ради. Українізація дозволила в короткі строки сформувати значну кількість національно свідомих військових частин, які стали основою майбутньої армії Української Народної Республіки. Найяскравішими прикладами цього процесу були 1-й Український полк імені Богдана Хмельницького, українізовані частини Південно-Західного та Румунського фронтів, а також формування Січових Стрільців.

Водночас процес українізації виявив низку суттєвих проблем і обмежень. Серед них — гострий дефіцит підготовлених українських офіцерських кадрів, відсутність єдиної системи управління та централізованого постачання, сильний опір з боку російського вищого командування та частини офіцерського корпусу. Значна кількість українізованих частин зберігала змішаний етнічний склад і не завжди демонструвала високий рівень дисципліни та боєздатності. Крім того, українізація часто мала більше політичний, ніж суто військовий характер, що іноді призводило до послаблення загальної керованості армійських структур.

РОЗДІЛ 2.

РОЗДІЛ 2. УКРАЇНСЬКЕ ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО

Заснуванню народної військової організації Вільного козацтва сприяли, з одного боку, антивоєнні настрої населення та війська, а з іншого — негативне ставлення провідників української революції до створення регулярної української армії загалом. Вільнокозачий рух, що зародився навесні 1917 р., ставив за мету «згуртувати національно творчі елементи сільського населення України у місцеві військові частини, які стали б рушіями відбудови української державності на селі» [47, с. 2416].

Першу організацію Вільного козацтва було створено в березні 1917 р. у Звенигородському повіті на Київщині за ініціативою двох самостійників — І. Ковтуненка та А. Пищаленка [48, с. 11]. Уже в березні кожна волость Звенигородського повіту мала свою організацію Вільного козацтва.

Для подальшого розгортання руху були потрібні чіткі організаційні форми та плановість. Тому в першій половині квітня 1917 р. відбувся повітовий з'їзд Вільного козацтва Звенигородщини. За результатами його роботи було прийнято постанову, яка, зокрема, передбачала:

«1. Вільне Козацтво організовується для оборони вольностей українського народу та охорони ладу.

2. Воно є територіальною військовою організацією, в яку мають право вступати громадяни повіту не молодші 18 років.

3. Не приймаються до організації люди, ворожі до України, та особи, покарані судом за кримінальні злочини.

4. Всіма справами організації відають командири з радами козацької старшини.

5. На командні посади старшина вибирається. Вибрана старшина призначає собі помічників» [76, с. 5].

Аналіз постанов з'їзду дозволяє стверджувати, що Вільне козацтво не розглядало себе ні як міліцію, ні як охоронця виключно селянської власності. Головним своїм завданням воно проголошувало «оборону вольностей українського народу» [56, с. 71].

Варто зазначити, що паралельно з формуванням загонів Вільного козацтва почалося створення іншої селянської організації — Селянської спілки, заснованої з ініціативи Партії соціалістів-революціонерів [18, с. 73]. Однак більш національно орієнтованою виявилася саме організація Вільного козацтва, тоді як Селянську спілку як професійну структуру українського селянства швидко підпорядкували українські соціалісти.

Вільнокозацький рух відштовхнув від себе українських соціалістів, оскільки з самого початку формувався як національна військова організація українського селянства [76, с. 5]. Першими організаторами загонів Вільного козацтва були або самостійники, або військові, які виступали проти інтернаціоналізму та усвідомлювали важливість національно-військового руху для зміцнення української нації.

Після повітового з'їзду організація Вільного козацтва на Звенигородщині значно прискорилося. Основною структурною ланкою стала сотня, яка формувалася з громадян одного села і не мала фіксованої чисельності (від 35 до 1000 козаків, у середньому близько 200). Сотні однієї волості об'єднувалися в курінь, а курені — в кіш [25, с. 417].

У квітні 1917 р. ідея Вільного козацтва поширилася з Звенигородщини на сусідні повіти Київщини, а згодом охопила Лівобережжя — Чернігівщину та Полтавщину [76, с. 6]. Українська преса фіксувала створення організацій у бердичівському, уманському, канівському, черкаському, остерському, ніжинському та борзенському повітах [10, с. 329].

Сільська молодь с. Рожнівки Борзенського повіту на Чернігівщині, «пам'ятаючи, як славні предки наші боронили від ворогів рідний край», ухвалила створити гурт Вільного козацтва імені гетьмана Петра Сагайдачного, «щоб бути на варті волі та спокою на Україні». На Черкащині хлопці з сіл Яблонська, Мала Смолянка та Гречківка заснували «Кіш імені Семена Палія» і вважали себе організацією, «яка стоїть на сторожі, щоб не було контрреволюційних випадків» [76, с. 6].

Організації Вільного козацтва виникали також на Волині. Тут сотні формувалися самочинно зусиллями місцевих свідомих селян, а курені створювалися за участі місцевої старшини та інтелігенції [58, с. 126].

Вільне козацтво мало відіграти важливу роль у військовому перевороті, який самостійники планували здійснити в липні 1917 р. Згідно з планом, воно повинно було перешкодити московським військам, розташованим поблизу Києва, придушити повстання. За наказом самостійників, Звенигородське Вільне козацтво мало роззброїти московські ешелони на території повіту і вночі з 4 на 5 липня вислати понад половину мобілізованих козаків до Києва на підтримку полуботківців. Меншу частину передбачалося спрямувати в бік Христинівки і Знаменки для захоплення залізничних вузлів [66, с. 328].

Загалом улітку 1917 р. самостійницькі тенденції ставали дедалі провіднішими в політичній орієнтації козаків. Це відбувалося як під впливом звернення до історичних традицій козацьких вольностей, так і через загострення відносин між Центральною Радою та Тимчасовим урядом. На цю ситуацію накладалися проблеми у стосунках з місцевою владою, зокрема з міліцією, яка проводила шовіністичну політику Петрограда і була незадоволена існуванням озброєних українських загонів. Козацтво вимагало від Центральної Ради припинити фінансування таких органів місцевого правопорядку [54, с. 520].

Тимчасовий уряд дедалі більше сприймався як іноземна сила. Виступ Полку імені гетьмана П. Полуботка Звенигородське Вільне козацтво розцінило

як початок боротьби з Петроградським урядом і організовано вирушило на допомогу повстанцям [18, с. 83].

Повстання Полуботківського полку розпочалося вночі з 4 на 5 липня 1917 р. О третій годині ранку полуботківці зайняли позиції біля державного банку. Опір їм чинився переважно слабкий. Деякі частини Київського гарнізону, зокрема 1-й запасний український полк і технічний полк, навіть приєдналися до виступу. Однак основна частина українських підрозділів Києва повстання не підтримала. Спільними зусиллями збройних формувань Центральної Ради та Тимчасового уряду виступ було придушено. Того ж дня вранці до Києва прибули загони Звенигородського Вільного козацтва, які роззброїли російські ешелони на станції Цвітково. Після отримання інформації про придушення повстання вони повернулися на Звенигородщину [42, с. 74].

Восени 1917 р. Генеральний Секретаріат розпочав формування відділів народної міліції. Для реалізації цього плану УПСР та УСДРП вирішили використати Вільне козацтво. Зокрема, в програмовій декларації Генерального Секретаріату, розглянутій на засіданні Малої Ради 10 жовтня 1917 р., зазначалося: «Для боротьби з анархією підтримувати самодіяльність і самооборону населення в формі організації скрізь відділів “Вільного Козацтва”» [10, с. 347].

3–6 жовтня у Чигирині відбувся 1-й Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва. На ньому були присутні 200 делегатів, які представляли 60 тисяч козаків. У жовтні на засіданнях Генерального секретаріату обговорювався та доопрацьовувався проект статуту Вільного козацтва, який Центральна Рада затвердила 13 листопада 1917 р. як «Статут “Вільного козацтва” України» [10, с. 352].

4 грудня на засіданні Генерального секретаріату, одразу після обговорення ультиматуму Раднаркомом Центральної Раді, було підтримано пропозицію генерального секретаря військових справ С. Петлюри. Він вважав за необхідне ухвалити проект мобілізації частин Вільного козацтва для охорони ладу і порядку в тил [48, с. 13].

Проте Вільне козацтво ставило перед собою значно ширші завдання. Наприклад, у Статуті Вільного козацтва села Рожнівки Борзенського повіту було записано: «...настав рішучий час остаточно та назавжди визволитися Україні від російського панування. Тому ухвалили заснувати в себе гурт Вільного козацтва... щоб бути на варті волі та спокою на Україні, обороняти її від ворогів» [10, с. 354].

Таким чином, Вільне козацтво обстоювало самостійність і незалежність України, виступаючи за звільнення української території від окупаційного московського війська.

Восени 1917 р. організація загонів Вільного козацтва на Полтавщині та Київщині набула ще більшого розмаху. У м. Миргороді до організації вступили всі студенти та гімназисти. У Великих Сорочинцях до лав Вільного козацтва записалися навіть дівчата. Значну чисельність мали підрозділи в Жовнинській волості (113 осіб), у Кобеляцькому, Лохвицькому, Таращанському повітах тощо [76, с. 11].

Найбільшою підтримкою серед Вільного козацтва користувалися самостійники, яких восени 1917 р. представляли Українська демократично-хліборобська партія, Українська народна партія та «Братство самостійників». Останнє активно пропагувало ідеї українського націоналізму. Під їхнім впливом розпочалося формування загонів із міського населення. У Києві інженер М. Ковенко сформував цілий полк Вільних козаків (16 куренів). Подібна організація існувала в Єлисаветграді [25, с. 422].

Вільне козацтво, сформоване з робітників, вирізнялося не лише виразними націоналістичними настроями, а й яскраво антибільшовицьким характером [16, с. 15]. Тому ліві політичні партії ставилися до нього вкрай негативно. Представники національних меншин у Центральній Раді (Рафес, Балабанов, Крупнов, Фрумін та інші) при згадці про Вільне козацтво висловлювали різке неприйняття. Рафес називав його «шовіністичним погромним козацтвом» [76, с. 12].

Питання ставлення до Вільного козацтва обговорювалося на з'їзді губернських і повітових комісарів (Київщина, Чернігівщина, Полтавщина, Волинь, Поділля), скликаному за ініціативою В. Винниченка 16 жовтня 1917 р. у Києві. З'їзд невеликою більшістю голосів, за наполягання В. Винниченка, висловився проти Вільного козацтва і рекомендував «якнайскоріше роззброїти існуючі вже відділи» [48, с.14].

Соціалісти вбачали в самостійницькому таборі більшу загрозу, ніж у шовіністично налаштованих російських партіях. Активний діяч УПСР П. Христюк називав самостійників авантюристами. Однак, як свідчать факти, політична обережність лідерів Центральної Ради, страх бути звинуваченими в розколі «єдиного революційного фронту», завдавав значної шкоди розвитку національно-визвольного руху [25, с.423].

Взимку 1917 р. рух Вільного козацтва набрав величезного розмаху. Створювалися цілі реєстри, до яких записувалося майже все чоловіче населення сіл і містечок. Під керівництвом «Братства самостійників» загони Вільного козацтва планувалося перетворити на регулярні частини Української Армії [76, 12].

На початку 1918 р. остаточно сформувалася організаційна структура Вільного козацтва. Основу становила сотня (від кількох десятків до кількох сотень осіб), сотні волості об'єднувалися в курені, курені — в полки, полки — в коші. Загальне керівництво здійснювала Генеральна Козача Рада на чолі з Військовим отаманом [10, с. 379].

Ідейні засади Вільного козацтва ґрунтувалися на таких принципах:

«1. Самостійна і незалежна Україна. 2. Змагання до злучення всіх українських земель в одній незалежній Українській Державі. 3. Звільнення України від окупуємого її московського війська та урядових інституцій» [10, с. 380].

Таким чином, взимку 1918 р. самостійницька ідейна орієнтація Вільного козацтва утвердилася ще сильніше. Однак протягом тривалого часу, аж до

проголошення незалежності УНР, вона не отримувала схвалення з боку Центральної Ради.

Будучи нерегулярним військовим формуванням територіально-міліційного типу, загони Вільного козацтва певною мірою відповідали політичним вимогам більшості правлячих українських партій, які вважали за доцільне замінити регулярну армію саме такою формацією. З цієї причини українська влада мала б надати всебічну підтримку руху озброєного народу. Проте цього не відбулося через низку суттєвих обставин.

По-перше, самостійницькі настрої козаків суперечили федералістичним поглядам правлячої еліти. По-друге, соціалістично налаштовані лідери Центральної Ради панічно боялися звинувачень у мілітаризмі та розколі єдиного революційного фронту. Крім того, керівництво Центральної Ради було настільки прив'язане до Петрограда, що аж до більшовицького перевороту віддавало пріоритет загальноімперським інтересам над українськими та всіляко намагалося уникати конфліктів із Тимчасовим урядом [76, с. 13].

Взимку 1917 р. вільнокозацький рух поширився на Херсонщину та Таврію. На півдні України загони Вільного козацтва не лише становили реальну військову силу, а й демонстрували значну стійкість до більшовицької пропаганди та агітації. Засноване на давніх історичних традиціях, Вільне козацтво сприяло збереженню стабільності в Україні в умовах, коли державна адміністрація була ще надто слабкою і неспроможною виконувати покладені на неї функції [58, с. 126].

Навіть у зросійщеному Харкові в листопаді 1917 р. розпочалося формування загонів Вільного козацтва. 29 листопада відбулися організаційні збори за участю представників харківських заводів, де вже діяли курені Вільного козацтва. Більшовики, які відводили Харкову ключову стратегічну роль у поширенні своєї влади на Україну, вороже поставилися до виникнення цих організацій [58, с. 126].

У деяких містах більшовики на протипагу Вільному козацтву намагалися створювати Червону гвардію, проте їхні зусилля не дали значних результатів.

Українські робітники загалом негативно сприймали більшовицькі ідеї. Підтвердженням цього стало те, що під час жовтневих подій 1917 р. у Києві значна частина дружин Червоної гвардії підтримала Центральну Раду [25, с. 423].

Початок більшовицько-української війни та складна внутрішня ситуація змусили український уряд переглянути своє ставлення до формувань Вільного козацтва і відмовитися від попередньої політики їх роззброєння. У грудні 1917 р. на засіданнях Генерального Секретаріату все частіше обговорювалося питання щодо доцільності залучення Вільного козацтва до оборони України.

У самому Києві уряд міг найбільше розраховувати на полк Вільного козацтва (близько 400 багнетів), сформований з українських робітників. Крім того, існували й інші загони. На початку грудня відбувся парад київського Вільного козацтва, яке налічувало 16 куренів. Найвищою боєздатністю та вишколом вирізнялися курені залізничників, організовані самостійниками [20, 176].

Після отримання більшовицького ультиматуму С. Петлюра видав наказ про мобілізацію Вільного козацтва на території України. Питання озброєння цих формувань набуло офіційного статусу. Перед загонами було поставлено завдання підтримувати порядок і безпеку не лише в містах, а й на стратегічно важливих залізничних станціях. Вільне козацтво було взяте на державне утримання і стало складовою частиною регулярної української армії [31, с. 87].

У грудні 1917 – січні 1918 рр. формування Вільного козацтва брали активну участь у боротьбі з більшовицькими частинами в Харкові, Бахмачі, Конотопі, Кременчуці, Одесі, Рівному, Катеринославі, а також у районах Полтави, Чернігова та Глухова [57].

Провідну роль у підтриманні правопорядку та протидії більшовицькій загрозі в столиці відіграв Робітничий полк Вільного козацтва під командуванням М. Ковенка. Цей підрозділ був одним із найчисельніших серед тих, що залишилися вірними Центральній Раді. Як особливий комендант міста М. Ковенко здійснив низку превентивних антибільшовицьких заходів, зокрема

арешт кількох членів Центральної Ради — лівих українських есерів, яких підозрювали в підривній діяльності на користь РНК РСФРР. Вільне козацтво Києва також активно брало участь у придушенні більшовицького повстання в столиці 16–22 січня 1918 р. [76, с. 13].

Варто зазначити, що у 1917 р. національна ідея охопила сотні тисяч, а можливо, й мільйони українців. Найактивніше стимулювало цю ідею та безпосередньо боролось за її реалізацію саме Вільне козацтво — його національно-свідомі воєнізовані формування. Обстоюючи самостійність і незалежність України, вільнокозачі загони виступали за повне звільнення української території від окупаційного московського війська.

Повідомлення про початок війни з Раднаркомом та мобілізаційні заходи Генерального секретаріату спричинили масову хвилю покозачення. 20 грудня 1917 р. М. Порш видав наказ, у якому Вільне козацтво закликалося «для охорони прав Республіки там, де воно живе» [56, с. 75]. Мобілізовані вільнокозачі підрозділи підпорядковувалися начальникам місцевих гарнізонів, на яких покладалося також забезпечення козаків зброєю та військовим спорядженням⁵. Наприкінці грудня 1917 р. були оприлюднені положення розробленого Відділом Вільного козацтва проекту створення Реєстрового Вільного козацтва. Загальна маса сільського Вільного козацтва розглядалася як резерв для реєстрового [57].

У межах своїх можливостей вільнокозачі формування разом із нечисленними українськими військовими частинами протистояли більшовицькому наступу в грудні 1917 – січні 1918 років. З початком контрнаступу українських та німецьких військ на Київ 5 лютого 1918 р. активізувалася діяльність Вільного козацтва в тих районах Правобережної України, які не встигли захопити більшовики протягом січня 1918 року, зокрема завдяки спротиву вільнокозачих загонів [56, с. 75].

У Єлисаветградському повіті на Херсонщині опір більшовикам чинило Вільне козацтво Глодоської, Марківської, Добровеличківської та сусідніх волостей, що межували зі Звенигородським та Уманським повітами Київщини.

Найчисельнішим було Глодоське вільне козацтво на чолі зі шкільним учителем І. Бондаренком. Невдача спроби встановити владу в Глодосах не зупинила більшовиків. 10 січня це питання розглянула президія ЦВК Румчероду, яка ухвалила рішення направити до Глодосів червоноармійський загін. Під загрозою повного знищення вільнокозачі загони кількох волостей об'єдналися. У Марковому було проголошено створення Козацько-селянської армії Єлисаветградського та Уманського повітів. Її командиром став отаман марківського козацтва Кульчицький, а начальником штабу – І. Бондаренко. До складу «армії» входило три курені: Глодоський (380 козаків), Добровеличківський (150) та Марківський (близько 150) [57].

Зважаючи на значну перевагу більшовицьких сил, керівництво об'єднаного козацтва намагалося лавірувати: було вирішено «з тактичних мотивів перейменуватися на “червоне козацтво”, поки до Києва не повернеться українська влада». Делегація козаків на чолі з Кульчицьким провела переговори з більшовицьким повітовим комісаром Синявським і переконала його, що місцеве козацтво підтримує радянську владу та самостійно, без втручання більшовицьких загонів, забезпечуватиме громадський порядок на своїй території [25, с. 425].

Проте «мирне співіснування» тривало недовго. Після початку німецького наступу комісар Синявський наказав козацьким загонам прибути до Єлисаветграда, плануючи використати їх у боротьбі на радянській стороні. У відповідь Козацько-селянська армія розпочала боротьбу проти радянської влади, роззброюючи дрібні військові підрозділи, арештовуючи більшовицьких агітаторів та керівників [25, с. 425 – 426].

Таким чином, українське вільне козацтво стало одним із найбільш масових і самобутніх військово-політичних явищ періоду Української революції 1917–1921 рр. Воно виникло як стихійний прояв національно-визвольного руху та водночас як форма самоорганізації українського населення для захисту революційних здобутків. Першим важливим етапом інституціалізації Вільного козацтва став 1-й Всеукраїнський з'їзд у Чигирині

(3–6 жовтня 1917 р.) та затвердження Центральною Радою «Статуту “Вільного козацтва” України» 13 листопада 1917 р. Після проголошення війни з Раднаркомом і відповідних мобілізаційних заходів Генерального секретаріату (грудень 1917 р.) відбулася масова хвиля покозачення, що значно розширило чисельність і територіальне охоплення руху.

Вільне козацтво відіграло помітну роль у протистоянні більшовицькій агресії в грудні 1917 – січні 1918 рр., а також під час звільнення Правобережної України українськими та німецькими військами у лютому 1918 р. Яскравим прикладом бойової активності та адаптивності вільнокозачих формувань стала діяльність Козацько-селянської армії Єлисаветградського та Уманського повітів, яка застосовувала тактичне лавірування для збереження сил і продовження боротьби.

Разом з тим, Вільне козацтво мало низку характерних обмежень: слабку централізацію, залежність від місцевих ініціатив, брак єдиної системи командування та матеріального забезпечення. Часто його діяльність поєднувала військові та поліцейські функції, а в окремих випадках мала виразно регіональний і стихійний характер.

РОЗДІЛ 3. ВІЙСЬКОВЕ ПРОТИСТОЯННЯ АРМІЇ УНР З БІЛЬШОВИЦЬКОЮ РОСІЄЮ

Упродовж першої більшовицької агресії Росії проти України більша частина території УНР опинилася під безпосередньою загрозою. Повноцінний збройний конфлікт розпочався після проголошення ультиматуму уряду УНР 17 грудня 1917 р. та фарсу зі створення «української» радянської влади в Харкові. Російські більшовики прагнули повністю опанувати українські терени та ліквідувати УЦР, діючи під прикриттям нелегітимних структур.

Українське керівництво, намагаючись уникнути відкритого конфлікту, здебільшого орієнтувалося на збереження статусу-кво — утримання під своїм контролем території, проголошеної в III Універсалі. Одним із головних викликів на початковому етапі бойових дій наприкінці 1917 р. став реальний стан підконтрольних УНР військ. Номінально налічувалося близько 240 тис. бійців українізованих частин, проте лише декілька десятків тисяч з них були боєздатними. Для порівняння, більшовицькі сили на той момент становили близько 30 тис. осіб [73, с. 49].

Таким чином, попри формальну чисельну перевагу, українські війська на окремих оперативних напрямках поступалися противнику. Це суттєво впливало на всі рівні планування та ведення бойових дій і зумовлювало переважно оборонний характер операцій на початку війни. Крім чисельності, важливим чинником була загальна керованість підрозділами, які зазнавали впливу того,

що Карл фон Клаузевіц називав «тертям на війні». Навіть чітко віддані накази щодо проведення операцій могли стикатися з такою протидією та затримками, що початковий задум значною мірою зводився нанівець [31, с. 129].

Пруський теоретик з цього приводу писав: «Безліч дрібних інцидентів, які ви ніколи не можете передбачити, поєднуючись, знижують загальний рівень продуктивності, створюючи умови, при яких поставлена на початку ціль ніколи б не була досягнута... Залізна сила волі може подолати це тертя; вона подрібнює всі перешкоди, але, звісно, також зношується сам механізм» [45, с. 491].

Відтак українське військове керівництво змушене було протидіяти не лише ворогу, а й значним внутрішнім організаційним викликам. Командування докладало зусиль для впорядкування розкладених частин, проте цей процес був складним і малоефективним. Навіть в одному з найбоєздатніших підрозділів Армії УНР — полку ім. Костя Гордієнка — в грудні 1917 р. спостерігалися значні прояви дезорганізації, пов'язані з демобілізаційними процесами. У таких умовах дедалі більшого значення набувало питання морально-психологічного забезпечення (МПЗ) бійців [73, с. 50].

Ще до офіційного оголошення війни червоні намагалися скинути УЦР, використовуючи збільшовизовані частини, що рухалися з фронту. Ця загроза призвела до тривалої збройної боротьби, в ході якої проявилися окремі елементи воєнного мистецтва УНР. Зокрема, вже 3 грудня 1917 р. Симон Петлюра надіслав телеграму Павлу Скоропадському (командиру 1-го Українського корпусу) із завданням оборони Київського району та Правобережжя, а 11 грудня було видано відповідний наказ Генерального Секретаріату [6, с. 211].

Українське командування намагалося діяти завчасно, хоча й без надмірної поспіху. Командування 1-го Українського корпусу прагнуло випередити противника, зокрема взявши під контроль ключові залізничні вузли по лінії Шепетівка — Козятин — Гнівень — Вапнярка та розмістивши там підпорядковані війська. Завдяки цьому вдалося випередити передові частини

червоних на два дні. Утримання цих станцій створило серйозну перешкоду на шляху просування противника[31, с. 130].

Такі дії відповідали принципам, викладеним Сунь-Дзи, щодо створення умов для випередження супротивника в зайнятті вигідних позицій за допомогою прямих і непрямих стратегем. Крім організації оборони столиці, українські війська не обмежувалися пасивним захистом. Враховуючи специфіку управління ворожих частин, було проведено низку операцій із виведення з ладу командних пунктів (одним з організаторів цих дій був Микола Капустянський). У результаті було захоплено в полон представників військово-революційних комітетів 11-ї і 7-ї армій та Південно-Західного фронту [73, с. 51].

Ці рішучі, несподівані та зухвалі акції суттєво порушили координацію та злагодженість наступу противника. Едвард Люттвак, зокрема, визначав ураження командних центрів і системи управління як одну з ключових цілей для швидкого розгрому ворога. Це свідчить про високий рівень обізнаності українського командування з базовими принципами воєнного мистецтва. Здійснення несподіваних ударів по керівних структурах противника продемонструвало такі риси українського воєнного мистецтва, як «активність» і «рішучість». Згадані дії відповідали принципам маневреної оборони, яка була найбільш доцільною за тих умов[75, с. 126].

Головним завданням на цьому етапі була нейтралізація загрози з боку збільшовизованих армійських частин. Типовий алгоритм протидії включав перехоплення ворожих загонів, раптове захоплення ініціативи (наприклад, нічне захоплення підрозділів Волинського полку в балці біля Вінниці 4–5 грудня 1917 р.), роззброєння та відправлення їх залізницею за межі УНР. Такий підхід виявився ефективним, оскільки враховував бойовий стан і морально-психологічний настрій ворожих бійців. Він засвідчив вдале застосування принципу «гнучкості» та швидкого пристосування до мінливих умов. Крім того, успішне проведення нічних операцій свідчило про достатню боєздатність і злагодженість дій старшини та рядових козаків [73, с. 52].

Окрім зменшення чисельності більшовицьких сил на Правобережжі, такий спосіб протидії дозволив поповнити запаси Армії УНР військовим майном. Так, лише 10 грудня 1917 р. було захоплено кілька десятків гармат, 14 тисяч гвинтівок та інше майно. Це частково відповідало давньому козацькому принципу здобуття «козацького хліба». Отже, дії 1-го Українського корпусу загалом відповідали базовим принципам воєнного мистецтва, хоча й здійснювалися в умовах новітніх реалій. Однак поступова деморалізація, поширення прагнення до швидкої демобілізації під впливом більшовицької пропаганди, а також слабе матеріальне забезпечення з боку уряду призвели до занепаду корпусу. Наприкінці грудня 1917 р. його чисельність скоротилася до 20 % від початкової[36, с. 67]

Ослаблення такого потужного угруповання створювало серйозну загрозу для всього стратегічного напрямку оборони УНР. Водночас затримка та роззброєння низки ворожих угруповань, здійснені силами 1-го Українського корпусу на Правобережжі, суттєво послабили потенціал більшовиків на території України. Особливо важливим це було з огляду на значні сили Південно-Західного та Румунського фронтів, які могли бути використані противником.

На нашу думку, вибір Правобережжя як пріоритетного напрямку оборони в грудні 1917 р. та зосередження на ньому основних сил і засобів був правильним рішенням військового керівництва УНР. Однак більшовицьке командування, зіткнувшись із невдачею на цьому напрямку, почало активно розвивати альтернативний варіант — наступ на Лівобережжі[73, с. 54].

У період першої військової інтервенції радянської Росії проти Української Народної Республіки значна частина вітчизняних територій опинилася під загрозою окупації. Повномасштабні бойові дії були спровоковані висуненням ультиматуму з боку РНК 17 грудня 1917 р., а також маніпулятивним проголошенням маріонеткового радянського уряду в Харкові. Керівництво більшовицької Росії намагалось встановити повний контроль над

Україною та усунути Українську Центральну Раду, прикриваючи свої агресивні наміри діяльністю підконтрольних квазідержавних структур [35, с. 162]

Намагаючись не допустити відкритої ескалації, політичний провід УНР прагнув зберегти статус-кво, зафіксований Третім Універсалом, та втримати задекларовані межі. Проте ключовою проблемою оборонної кампанії наприкінці 1917 р. став незадовільний стан республіканських збройних сил. Попри паперові показники у 240 тис. особового складу українізованих формувань, реальну боєздатність демонстрували лише кілька десятків тисяч військовослужбовців. Водночас угруповання радянських військ на цьому етапі налічувало приблизно 30 тис. бійців [75, с. 63].

Відтак, маючи номінальну кількісну перевагу, на конкретних операційних напрямках українські сили поступалися ворогу в оперативності та згуртованості. Цей дисбаланс визначав оборонний характер дій з боку УНР і безпосередньо впливав на стратегічне планування. Крім чисельного чинника, негативну роль відігравав низький рівень керованості підрозділами, котрі зазнавали впливу явища, відомого у працях Карла фон Клаузевіца як «тертя на війні». Через сукупність деструктивних факторів реалізація навіть чітких оперативних директив гальмувалася, що нівелювало первинні оперативно-тактичні задуми [39, с. 57]

Пруський військовий мислитель зазначав: «Безліч дрібних інцидентів, які ви ніколи не можете передбачити, поєднуючись, знижують загальний рівень продуктивності, створюючи умови, при яких поставлена на початку ціль ніколи б не була досягнута... Залізна сила волі може подолати це тертя; вона подрібнює всі перешкоди, але, звісно, також зношується сам механізм» [40, с. 353]. Через це армійське командування УНР змушене було одночасно вести боротьбу із зовнішнім агресором та долати внутрішню організаційну кризу. Намагання стабілізувати дезорганізовані частини виявилися малоефективними. Ознаки розкладу та стихійної демобілізації наприкінці 1917 р. фіксувалися навіть у таких елітних і дисциплінованих з'єднаннях, як полк ім. Костя

Гордієнка. За подібних обставин критичного значення набували заходи морально-психологічного забезпечення (МПЗ) особового складу [31, с. 136].

Ще до розгортання масштабного наступу більшовицьке керівництво намагалося повалити УЦР зсередини за допомогою радикалізованих фронтових частин. Цей виклик зумовив початок тривалого збройного протистояння, під час якого виявилися сильні сторони української військової школи. Зокрема, 3 грудня 1917 р. С. Петлюра телеграфував командиру 1-го Українського корпусу П. Скоропадському про необхідність організації оборони Правобережжя та підступів до Києва, а 11 грудня Генеральний Секретаріат закріпив це відповідним розпорядженням[6, с.249].

Військове керівництво республіки намагалося діяти проактивно, але зважено. Штаб 1-го Українського корпусу здійснив успішну спробу випередити ворога, оперативно встановивши контроль над стратегічними залізничними вузлами на лінії Шепетівка — Козятин — Гнівань — Вапнярка та розгорнувши там свої залоги. Завдяки цим випереджувальним крокам вдалося заблокувати передові ешелони червоних на дві доби, що створило суттєву перешкоду для їхнього подальшого просування.

Такі маневри повністю відповідали воєнним канонам Сунь-Цзи щодо важливості випередження супротивника у зайнятті вигідних позицій через застосування гнучких стратегем. Ба більше, захист столиці не зводився до глухої оборони. Зважаючи на децентралізований характер управління радянськими загонами, українські сили провели низку точкових операцій із ліквідації ворожих органів управління (координатором яких виступив М. Капустянський). Результатом акцій стало інтернування керівників військово-революційних комітетів Південно-Західного і Румунського фронтів, а також 7-ї та 11-ї армій[40, с. 354].

Ці несподівані й агресивні контрзаходи паралізували систему управління та координацію наступальних дій агресора. Значно пізніше Едвард Люттвак наголошував, що нейтралізація командних структур є найефективнішим інструментом для швидкої дезорганізації супротивника. Це підтверджує, що

українські старшини володіли глибоким розумінням базових концепцій військової стратегії. Успішні удари по органах управління ворога продемонстрували такі домінуючі риси українського оперативного мистецтва, як ініціативність та рішучість дій. Зазначені заходи повністю вкладалися в концепцію маневреної оборони, що була оптимальною в тогочасних реаліях [23, с. 154]

Першочерговим завданням командування на Правобережжі залишалася нейтралізація загрози з боку більшовизованих фронтових з'єднань. Схема протидії базувалася на блокуванні залізничних шляхів, перехопленні ворожих ешелонів, раптовому обеззброєнні (як-от нічна операція проти Волинського полку неподалік Вінниці 4–5 грудня 1917 р.) та подальшій депортації особового складу потягами за межі України. Така методика довела свою доцільність, оскільки спиралася на точний аналіз психологічного стану та низької дисципліни радянських солдатів. Вона продемонструвала гнучкість командування та здатність адаптуватися до умов «гібридної» війни, а ефективність нічних рейдів довела високий рівень підготовки старшин і козаків [73, с. 56].

Окрім зменшення загрози з боку пробільшовицьких сил на правобережних теренах, ці операції дозволили суттєво покращити матеріально-технічне становище Армії УНР. Наприклад, лише 10 грудня 1917 р. трофеями українських частин стали 14 тисяч гвинтівок, кілька десятків артилерійських систем та інше військово майно. Це певною мірою корелювало з традиційним козацьким звичаєм здобуття засобів ведення війни за рахунок супротивника [39, с. 58].

Отже, оборонна операція 1-го Українського корпусу базувалася на класичних засадах воєнного мистецтва, адаптованих до реалій ХХ століття. Проте подальша ідеологічна ерозія особового складу, посилена радянською пропагандою жага до негайної демобілізації, а також системні прорахунки уряду УНР у забезпеченні армії призвели до швидкого розпаду цього з'єднання.

До кінця грудня 1917 р. бойовий склад корпусу скоротився до 20 % від початкової чисельності [39, с. 59]

Деградація такого потужного стратегічного угруповання оголила ключовий напрямок оборони Української держави. Попри це, заходи з блокування та роззброєння більшовицьких військ на Правобережжі, вжиті силами корпусу, нівелювали першочерговий наступальний потенціал противника. Це мало вирішальне значення з огляду на загрозу використання більшовиками багатотисячного контингенту колишніх Південно-Західного та Румунського фронтів [21, с. 73].

На наше переконання, концентрація основних зусиль і ресурсів військового командування УНР на Правобережному театрі воєнних дій у грудні 1917 р. була стратегічно виправданою та доцільною. Проте радянське командування, зазнавши невдачі у своїх первинних планах на Правобережжі, зуміло оперативно перегрупуватися та перенесло центр ваги наступальної операції на Лівобережну Україну [73, с. 60].

На початку січня 1918 року більшовицькі війська встановили контроль над Харківською, Катеринославською та Полтавською губерніями й розгорнули масштабний наступ на Київ. Наступ здійснювався двома основними угрупованнями: перше просувалося залізницею Харків–Полтава–Київ, друге — напрямком Курськ–Бахмач–Київ [31, с. 134].

Центральна Рада УНР на той момент могла розраховувати на окремі українізовані частини колишньої російської армії, а також на добровольчі формування. Найбоездатнішими серед них були курінь Січових стрільців під командуванням Євгена Коновальця, загони Вільного козацтва та Гайдамацький Кіш Слобідської України, сформований Симоном Петлюрою. Саме добровольці стали головною опорою української влади в цей критичний період [50, с. 16].

24–27 січня 1918 року запеклі бої точилися за стратегічно важливу станцію Бахмач. Після її втрати українські підрозділи відступили до станції Крути. Для посилення оборони туди була направлена Перша Українська юнацька (юнkersька) школа імені Богдана Хмельницького у складі чотирьох

сотень (близько 400–450 юнкерів і 20 старшин). До них приєдналася перша сотня (116–130 осіб) новоствореного Помічного Студентського куреня Січових стрільців. Переважна більшість студентів і гімназистів мала слабку військову підготовку та була погано озброєна. Крім того, до оборони долучилося близько 80 місцевих добровольців із загонів Вільного козацтва Ніжина [81, с. 18]

За різними оцінками, 29 січня 1918 року під Крутами оборонялося приблизно 520 українських вояків, юнкерів, студентів та гімназистів. Вони мали на озброєнні до 16 кулеметів і одну гармату на залізничній платформі. Протягом дня українські підрозділи вели бій проти значно переважаючих сил противника — за більшістю джерел, близько 4800 більшовиків, серед яких було 400 балтійських матросів. Ворожі війська були добре озброєні та мали артилерійську підтримку [65, с. 47]

Після завершення бою, уже в присмерках, українські сили організовано відступили до своїх ешелонів. Однак 27 студентів і гімназистів, які перебували в резерві, під час відступу потрапили в полон. Наступного дня їх було розстріляно або жорстоко вбито. Згодом полеглих героїв поховали на Аскольдовій могилі в Києві. За сучасними підрахунками, загальні втрати українських військ у бою під Крутами становили 70–100 осіб, із них 37–39 — студенти та гімназисти, які полягли в бою або були страчені після полону [50, с. 18].

За таких обставин республіканські сили постали перед дилемою: або розпорошити наявні ресурси для ведення бойових дій на двох ізольованих напрямках, або зосередити весь кулак на одному з них. Найбільш раціональним кроком бачився розгром збройного виступу в Києві, що й було реалізовано протягом 29 січня — 4 лютого 1918 р. (при цьому 1–2 лютого підійшли резерви під командуванням Симона Петлюри та Всеволода Петріва). У цій ситуації українське командування керувалося класичними канонами воєнного мистецтва. Залучення свіжих підрозділів суттєво зміцнило боєздатність української сторони та підвищило шанси на успіх, що цілком узгоджується з тезами, викладеними у фундаментальній праці «Про війну» [22, с. 87].

Проте після ліквідації більшовицького заколоту в столиці задіяні українські частини виявилися вкрай виснаженими. Водночас головне угруповання противника, яке висувалося з Лівобережжя, не зазнало серйозних втрат і зберегло бойовий потенціал. Захопивши мости через Дніпро (4 лютого) та здійснивши форсування річки в районі Межигірського монастиря, більшовицькі війська за підтримки артилерійського вогню розпочали експансію вглиб міських кварталів і, попри запеклий опір оборонців, 9 лютого встановили контроль над містом. Зважаючи на колосальну перевагу ворога в силах та засобах, а також на створення ним стійкого плацдарму на правому березі, падіння столиці залишалося лише питанням часу [73, с. 61]

Разом з тим, тривалий спротив українців змусив радянські війська витратити значні ресурси задля досягнення цієї мети. Водночас прорахунком українського штабу стала недостатня увага до охорони й утримання потенційних місць переправи через Дніпро. Попри те, що оборонні операції на водних перешкодах традиційно вимагають підвищеної обережності через складність прогнозування головного удару противника, за умов грамотного використання ландшафту та наявних сил річка надає значні переваги саме стороні, що обороняється [75, с. 87].

Цей досвід ще наочніше ілюструє стратегічне значення гідрографічних об'єктів та необхідність їх врахування у воєнній практиці. На отриманні переваг тактичного рівня завдяки раціональному використанню річки як природного бар'єра наголошував і Сунь-Цзи. Проте українські воєначальники не зуміли реалізувати оборонний потенціал Дніпра. Радянські підрозділи збили заслони біля мостових переходів, які так і не були підірвані, і після форсування водного рубежу прорвалися на територію Подолу. На наше переконання, саме це недбале ставлення до використання потужної природної перешкоди — навіть на тлі знекровлення частин Армії УНР після придушення внутрішнього повстання — стало однією з головних причин втрати Києва [38, с. 171].

У результаті битви за місто обидві сторони зазнали еквівалентних втрат, які становили до 1,5 тис. осіб убитими та пораненими для кожної із сил. Варто

підкреслити, що попри чисельну диспропорцію, втрати у вуличних сутичках виявилися майже тотожними. Перевага більшовиків у живій силі частково нівелювалася тим, що українські війська утримували підготовлені оборонні позиції. З іншого боку, специфіка міського середовища суттєво обмежувала можливості повноцінного розгортання та застосування всього воєнного потенціалу атакуючої сторони [73, с. 62]

Відповідно, на перший план висувалася якість фахової підготовки особового складу до ведення бою в умовах щільної урбанізованої забудови, що безпосередньо впливало на продуктивність залучених підрозділів. Крім того, бої за Київ значною мірою відповідали концепції війни на виснаження, описаній Е. Люттваком, за якої сторони переважно спираються на кількісну перевагу потенціалів, мінімізуючи використання складних маневрів та стратегічних хитрощів. Прикметно, що така лінійка дій відображала загальний тактичний стиль Першої світової війни, досвід якої тяжів над тодішнім генералітетом. Водночас складна топографія міста з можливістю багаторівневого вогневого ураження об'єктивно стимулює перехід конфлікту у фазу взаємного виснаження. До того ж, вводючи підрозділи в межі населеного пункту та втягуючись у затяжні сутички, командувач практично позбавляв себе простору для оперативного маневру [31, с. 140].

Київська оборонна операція також вкотре актуалізувала проблему складності утримання стабільної лінії розмежування обмеженими силами та підтвердила гостру потребу в мобільності та високій швидкості переміщення підрозділів на полі бою. Візуалізувати специфіку тогочасних міських зіткнень дозволяють спогади Всеволода Петріва, який зазначав:

«Головною прикметою цих боїв була повна майже неможливість провести виразно межу, по якій іде бій. Бої вибухали несподівано там, де починали стріляти на Українців інсургенти, які просмикалися дуже легко по цілому Києві, бо Центральна Рада не розпоряджалася вистарчаючими силами, щоби надійно охоронити все місто, а за увесь час боротьби не видала ані одного

наказу, який давав би право її військам проводити ревізію серед мешканців Києва» [21, с. 151].

Наведене свідчить про неготовність політичного керівництва до рішучих і жорстких контрзаходів в умовах революційного протистояння, а також про деструктивну залежність військових від політичних директив, що сковувало їхні дії з ліквідації заколоту. Фактичне розчинення більшовицьких повстанців серед цивільного населення суттєво ускладнювало їхню нейтралізацію. Наявність цього чинника дозволяла червоногвардійцям ефективно використовувати фактор раптовості проти українських військ, позбавлених такої можливості.

Крім того, очікуючи ударів у різних секторах міста та стикаючись із неможливістю контролювати переміщення ворога, українські сили були змушені дробного розподіляти власні ресурси, що суттєво послаблювало їхній загальний бойовий потенціал. Такий формат бойових дій вимагав від особового складу специфічних навичок відбиття ворожих атак в умовах повного або часткового оточення, яке в міському середовищі з розгалуженою мережею комунікацій та споруд було досить поширеним явищем [75, с. 64]

У контексті адаптації українських військових до нових форм збройної боротьби інтерес викликає опис тактики дій у міських кварталах, розробленої та впровадженої старшинами УНР, який наводить Олександр Удовиченко. Згідно з його даними, в межах міста:

«...піхота йшла вперед попід мурами будинків в колоні по одному, стріляючи в кожне вікно, в кожне підозріле місце, з другого боку вулиці. Спереду йшли розвідчики, що вказували будинки, з яких стріляли. За передовими частинами йшли окремі відділи з ручними гранатами, які придбали назву «чистильників». Їхнім завданням було вриватись у будинки і ліквідувати гнізда комуністичних стрільців» [24, с. 89].

Варто зауважити, що цей алгоритм дій демонструє разючу схожість із сучасними принципами штурму населених пунктів. Сама термінологія, застосована до козаків, які здійснювали безпосереднє очищення ворожих

опорних пунктів, є прямим відповідником сучасного поняття «зачистки» небезпечних ділянок місцевості, де зафіксовано присутність супротивника. Важливим аспектом цих подій є здатність старшинського та козацького складу до швидкої орієнтації, гнучкості та ініціативності в процесі адаптації до динамічних змін оперативної обстановки, а також рішучість під час практичної реалізації нових тактичних прийомів.

Успішне планування та проведення подібних операцій потребувало не лише високого базового рівня виучки, а й наявності релевантних розвідувальних даних. Тісно пов'язаною з цим умовою була організація надійного управління підпорядкованими силами та підтримання безперервної комунікації між ними для забезпечення синергетичного ефекту. На критичній важливості виконання цих вимог (і на системних прорахунках у цьому питанні під час оборонних боїв за Київ) наголошував Всеволод Петрів. Очевидно, що така дезорганізація зумовлювалася хаотичним характером бойових дій, відсутністю стабільної лінії фронту та постійною загрозою спорадичної появи сил противника в тилу оборонців [38, с. 172]

Додатковим деструктивним чинником було те, що спроможності супротивника просуватися в проміжках між українськими позиціями суттєво ускладнювали підтримку стабільного зв'язку. Ризик його переривання ворогом вимагав обов'язкового врахування під час оперативної розробки та реалізації тактичних задумів. З огляду на зазначені особливості, збройне протистояння революційної доби актуалізувало потребу в максимальній поінформованості про дії та дислокацію ворожих сил з метою мінімізації чинника невизначеності. Такий підхід повністю відповідав концепції К. Клаузевіца про «туман війни». Наслідком цього стало різке зростання ролі розвідувальної діяльності та інформаційного забезпечення [22, с. 116]

Хоча домінування залізничних шляхів як головних осей наступу дещо спрощувало прогнозування векторів руху противника, воно не давало вичерпних відомостей щодо його стратегічних планів. За таких обставин володіння даними про чисельність та технічний потенціал сил, акумульованих

агресором на конкретних ділянках, мало б гарантувати адекватність контрзаходів республіканських формувань. Відповідно, підвищувалося значення синергії розвідки, комунікації та логістичного забезпечення. Це відображало трансформацію характеру ведення воєнних дій у революційний період порівняно зі зразками Першої світової війни.

Зокрема, за умов відносно невеликої чисельності військ, але за наявності розвиненої транспортної інфраструктури та налагодженого тилового забезпечення, створювалися передумови для оперативного перекидання великих контингентів на значні відстані. У результаті процес зосередження переважаючих сил у ключовій точці для досягнення переваги над ворогом спростився, тоді як своєчасне реагування на такі маневри суттєво ускладнилося. Це зумовило зростання питомої ваги розвідки, яка в умовах відсутності суцільної лінії фронту отримала додаткові можливості для проведення спеціальних (диверсійно-розвідувальних) операцій [39, с. 61]

Специфіка збору розвідувальної інформації визначалася також новими технологічними можливостями фіксації переміщень супротивника. Як приклад, підрозділи під командуванням В. Петріва зненацька для ворога встановили контроль над станційним залізничним вузлом із телефонно-телеграфним обладнанням, що дало змогу здійснювати перехоплення та прослуховування переговорів між радянськими загонами. Подібні акції мали системний характер і зумовлювалися комплексом факторів, серед яких не остання роль належала недбалості більшовицького командування у сфері захисту інформації та таємного діловодства [21, с. 152]

Очевидно, що відсутність фіксованого запілля та фронтальних ліній полегшувала інфільтрацію малочисельних розвідувальних груп чи агентури з метою збору відомостей про операційні плани ворога. Цьому безпосередньо сприяли архітектурна специфіка великих міст, загальний революційний хаос та висока щільність цивільного населення, серед якого було легко розчинятися. Що стосується швидкого просування радянських загонів та труднощів організації оборони з боку Армії УНР, то попри наявність низки глобальних

геополітичних причин, ці невдачі здебільшого екстраполювали тогочасний кризовий стан державних інституцій та українського соціуму загалом [73, с. 64]

З погляду воєнної теорії фундаментальне значення мав морально-психологічний стан та ступінь готовності суспільства до тривалого збройного опору. Зокрема, духовні чинники та національний досвід К. Клаузевіц класифікував як найважливіші нематеріальні детермінанти, що визначають динаміку та фінал війни. На початковому етапі відбиття російської агресії саме низький рівень національної консолідації та дефіцит усвідомлення екзистенційної загрози (посилені загальною дезорганізацією і психологічною втомою від Першої світової війни) зумовили слабкий резистентний потенціал суспільства [75, с. 68]

Відтак морально-ідеологічні параметри відіграли деструктивну роль, оскільки без належного ідейного підґрунтя та патріотичного наповнення виявилось неможливим оперативно сформувати регулярні збройні сили, здатні зупинити інтервенцію. На цьому аспекті — здатності та ментальній готовності нації до ведення війни — акцентували у своїх теоретичних студіях провідні українські військові мислителі М. Капустянський та В. Петрів. Тому базові передумови поразок українських військ сформувалися ще до безпосередніх зіткнень на полі бою, через комплекс стратегічних прорахунків у сфері державно-політичної організації та підготовки населення до оборони [39, с. 62]

Загалом, в оборонних боях кінця грудня 1917 — початку лютого 1918 р. відбулося зародження та первинне оформлення воєнного мистецтва Армії УНР (що доцільно означити як перший етап). Цей період оголив як сильні сторони, так і концептуальні помилки. Найбільш успішним виявилось стратегічне планування та комплекс операцій з оборони Правобережжя, де республіканські сили продемонстрували гдатність адаптуватися до нестандартних умов шляхом застосування контрударів і гнучких стратегем. Натомість оборонні дії на підступах до Києва та безпосередньо за місто виявили вади в операційному плануванні та нераціональному розподілі наявних сил, яскравим прикладом чого стали бої біля станції Крути. Щодо безпосередньої оборони Києва, то

поряд із прорахунками (втрата контролю над дніпровськими переправами, незадовільна організація розвідки та зв'язку), фіксувалися й високоефективні дії — зокрема, розробка та впровадження добровольчими формуваннями тактики «зачистки» міських кварталів від більшовицьких інсургентів та їхня міжвидова координація [30, с. 346].

Якісно новий імпульс бойовій діяльності військ УНР надало залучення до збройної боротьби проти більшовизму німецької та австро-угорської армій. Поява їхнього потужного контингенту (близько 450 тис. військовослужбовців) не лише створила пряму загрозу для радянських сил, а й спричинила стрімку деморалізацію особового складу противника. Фактично війська Центральних держав перехопили стратегічну ініціативу, розгорнувши наступ по всій лінії фронту, що відкрило широкі оперативні можливості для спільних дій союзних загонів УНР. Зміна військово-політичної кон'юнктури дозволила Армії УНР максимально розкрити свій потенціал саме під час проведення наступальних операцій [77, с. 139]

За таких обставин обґрунтованим є виділення другого етапу розвитку українського воєнного мистецтва, що мав кардинальні відмінності від оборонної фази. Маючи захищений тил та потужний мілітарний таран у вигляді німецьких та австро-угорських дивізій, республіканське командування отримало змогу діяти значно рішучіше, без ризику зазнати остаточної стратегічної поразки. Ба більше, союзні війська нівелювали загрози на найбільш критичних ділянках фронту або повністю перебирали на себе утримання окремих операційних напрямків. Це дало українському генералітету змогу практично апробувати власні стратегічні замисли, навіть ті, що містили елементи високого тактичного ризику [77, с. 140].

Для об'єктивної оцінки еволюції українського воєнного мистецтва в наступальних операціях із кінця лютого 1918 р. доцільно детально проаналізувати бойовий шлях одного з найбільш елітних та репрезентативних з'єднань — полку імені Кошового Костя Гордієнка. Ця військова частина пройшла крізь усі ключові виклики, притаманні процесу інституціоналізації

Армії УНР від моменту її створення. Його особовий склад, перебуваючи під впливом специфічних революційних чинників та адаптуючись до реалій маневреної війни, виробив унікальний бойовий досвід, відмінний від шаблонів Першої світової війни. Протистояння нестандартним загрозам стимулювало не лише трансформацію набутих раніше навичок, а й перманентний пошук нових оперативно-тактичних методів для досягнення перемоги [31, с. 147].

Полк ім. Костя Гордієнка брав безпосередню участь у більшості знакових операцій 1918 р., а командував ним один із найвидатніших військових діячів Української революції, який згодом став відомим військовим теоретиком, — Всеволод Петрів¹⁴³. З огляду на це, дослідження специфічних рис української військової школи на прикладі цього конкретного підрозділу видається повністю репрезентативним та науково виправданим [80, с. 63].

З кінця лютого 1918 р. українські сили розгорнули масштабний наступ на київському векторі. При цьому військово-політичне керівництво УНР систематично ставило перед військами завдання випередити німецькі підрозділи під час звільнення ключових населених пунктів, насамперед столиці, а також у питанні взяття під контроль стратегічних складів із військовим майном. Попри союзницький характер відносин у боротьбі з більшовизмом, така лінія поведінки української влади мала чітке раціональне обґрунтування [73, с. 74].

З політико-дипломатичних міркувань деокупація територій власними силами мала продемонструвати міжнародній спільноті спроможність та легітимність української армії та уряду. Відтак чітко простежується пропагандистсько-ідеологічна складова форсованого просування українських авангардів попереду союзних німецьких та австро-угорських частин. У суто військовому контексті цей підхід мав два взаємовиключні аспекти — позитивний та негативний. Перший полягав у самостійному захопленні матеріально-технічних ресурсів для забезпечення та укомплектування власних підрозділів і подальшого ведення кампанії, що позбавляло союзників підстав претендувати на ці запаси на правах військових трофеїв. З іншого боку,

негативним наслідком постійного використання українських частин як передових штурмових ешелонів стали високі втрати особового складу. Враховуючи хронічний недокомплект підрозділів Армії УНР, це суттєво виснажувало їхній бойовий потенціал та ставило під загрозу загальну ефективність подальшого ведення війни. Це слугує яскравим свідченням підпорядкування суто військових завдань політичній доцільності, яка відіграла домінуючу роль у процесі прийняття рішень[75, с. 68]

Практично не зустрівши організованого спротиву, республіканські сили 2 березня деокупували Київ, після чого продовжили стрімке просування на лівобережному векторі, причому полк ім. Костя Гордієнка незмінно йшов в авангарді наступального угруповання. Необхідність здійснення глибоких обхідних маневрів та високий темп операцій із очищення територій від загарбників робили залучення кавалерійських з'єднань максимально доцільним. Переконливим підтвердженням цього стали бойові зіткнення з радянськими військами на відтинку Гребінка — Лубни. Коли противник під час ретрадиції підірвав залізничні мостові переходи, українські кінні сотні, попри складний рельєф та розмоклі ґрунтові шляхи, здійснили фланговий обхід уздовж колій і раптовим нальотом оволоділи Лубнами. Після швидкоплинного бою вони також захопили мости через річку Сулу, заскочивши ворожі залоги зненацька[74, с. 148].

Завдяки високій мобільності (порівняно з піхотними підрозділами) та здатності оперувати поза основними дорогами, українська кіннота зуміла вийти на рубежі з несподіваного для окупантів напрямку, що апріорі забезпечило їй тактичну перевагу. Наведена лінія дій повністю відповідала максимі Сунь-Цзи: «Рухайся туди, де тебе найменше очікують» [37, с. 236].

Оперативність маневру відіграла ключову роль у встановленні контролю над критично важливими для подальшої логістики переправами через Сулу (насамперед залізничною), які ворог не встиг деструктувати. Тобто дії гордієнківців завадили радянському командуванню перетворити водний рубіж на стійку лінію оборони. Водночас це заклало підґрунтя для безперешкодного

переслідування відступаючого противника, позбавивши його можливості закріпитися на проміжних позиціях. Усе це ілюструє ефективну практичну реалізацію принципів ініціативності та рішучості як дієвих інструментів перехоплення оперативно-тактичної переваги [74, с. 150].

Не менш успішними були дії підлеглих Всеволода Петріва під час організації контратак. Зокрема, ліквідуючи ворожий наступ, гордієнківці зв'язали боєм і відвернули увагу радянських бронепотягів (при цьому республіканська артилерія здійснювала вогневе прикриття своєї піхоти та вела контрбатарею боротьбу з танками), тоді як кавалерійські сотні здійснили обхід через дерев'яний міст поблизу Солониці, завдавши удару в тил угруповання червоних¹⁴⁹. Завдяки цій комбінованій схемі українське з'єднання досягло швидкого успіху, змусивши загарбників поспішно відходити [22, с. 159]

У даному контексті варто відзначити високу раціональність оперативного задуму В. Петріва, за допомогою якого вдалося купірувати ворожий випад, а також чітку міжвидову координацію артилерійських, піхотних та кінних підрозділів (із провідною роллю гарматної підтримки). Що стосується реакції супротивника, то його стрімкий відступ не дозволив повністю завершити класичне оточення силами кавалерії, проте факт панічного залишення позицій радянськими загонами фіксував повну перемогу республіканців. Такі дії українських частин цілком вкладалися в канони класичної воєнної теорії — зокрема, у тези К. Клаузевіца про можливість досягнення операційних цілей навіть через саму лише демонстрацію загрози застосування сили. Утім, у досліджуваному епізоді план В. Петріва передбачав безпосереднє вогневе та шабельне зіткнення кінних сотень із ворогом [22, с. 160 – 161].

Загалом війська УНР продемонстрували високий рівень майстерності в поєднанні оборонних елементів із негайним переходом у контратаку, де вирішальним фактором перемоги слугували рішучість та ініціатива бійців. Водночас, попри якісне виконання оперативного замислу, виконати весь спектр першочергових завдань не вдалося, що вкотре підтверджує тезу про складність повної реалізації планів у динамічних та мінливих реаліях війни. Після

стабілізації фронту та прибуття резервів (додаткових українських і німецьких з'єднань) кінний полк ім. Костя Гордієнка отримав наказ форсувати Сулу, розвивати наступ на Хорол в обхід Луком'я та забезпечити лівий фланг баварської дивізії [73, с. 78]

Як бачимо, українське з'єднання знову було задіяне як штурмовий авангард. Така взаємодія із союзниками мала амбівалентний характер: з одного боку, підтримуючи темп просування німецьких військ, сили УНР пришвидшували деокупацію українських земель; з іншого — виникали прецеденти, за яких німецьке командування експропріювало матеріальні ресурси на звільнених територіях, оголошуючи їх власними військовими трофеями. Відтак виникала специфічна парадоксальна ситуація, подібна до тих, які Едвард Люттвак описував у своїх дослідженнях щодо парадоксів збройної боротьби. Проте для Армії УНР ця парадоксальність не була абсолютною, оскільки більшість здійснюваних маневрів та загальні принципи коаліційної взаємодії залишалися цілком прагматичними та прогнозованими [74, с. 153].

Спроба радянських військ перейти в контрнаступ на напрямку Ромодана (за рахунок введення в бій свіжих резервів) вилася в запеклі зіткнення в районі Тернівщини 18–19 березня 1918 р., проте завдяки тактичній майстерності гордієнківців ворожу колону було повністю розгромлено. Очевидно, що для стримування українського наступу червоні загони вдавалися до класичної лінійної тактики — масованості та концентрації живої сили на головній осі удару. Натомість гордієнківці для протидії чисельно переважаючому ворогу застосували широке маневрування кавалерійськими сотнями у поєднанні з інтенсивним вогневим стримуванням силами артилерії та стрілецької зброї [31, с. 137].

Згодом було здійснено планомірний поетапний відхід підрозділів, який супроводжувався перманентним прикриттям перегруповань рушнично-кулеметним вогнем, артилерійськими нальотами та загороджувальними діями кінноти. Тут знову спостерігається чітка злагодженість дій усіх родів військ та ефективне ведення маневреної оборони. Описаний метод послідовного

переміщення частин під вогневим прикриттям із використанням кавалерії для купірування переслідування чи проведення коротких контрударів демонструє очевидну генетичну спорідненість із традиційною козацькою тактикою бою «лавою». Мається на увазі спроможність кавалерійських підрозділів динамічно змінювати конфігурацію лінії зіткнення та гнучко поєднувати ведення бою як у кінному, так і в пішому ладу. Це суттєво підвищувало загальну мобільність та дозволяло ефективно пристосовувати дії до рельєфу місцевості й тактики конкретного супротивника. Показово, що на цей зв'язок звертав увагу і сам В. Петрів [22, с. 162]. Таким чином, республіканські сили репродукували не лише стратегічні концепції своїх предків, а й безпосередні тактичні прийоми, адаптуючи їх до технічних викликів модерної війни.

Кульмінацією весняної кампанії на цьому напрямку стала Ромоданська операція, апогей якої припав на 20 березня 1918 р. Більшовицьке угруповання (до складу якого входили три чехословацькі полки, латиські формування та загони матросів загальною чисельністю 20–22 тис. багнетів при 36–40 гарматах, за підтримки важкого бронепотяга та автопанцерників) після інтенсивної артилерійської підготовки розгорнуло наступ на широкому фронті протяжністю 26 верст (від Єрковців до Снятина). У відповідь українські війська вдалися до активних контрнаступальних дій, унаслідок чого окремі населені пункти по кілька разів переходили з рук до рук [73, с. 75]

Критичний момент битви настав близько 18-ї години, коли Запорізька бригада під командуванням О. Натієва за підтримки німецьких частин здійснила рішучу багнетну атаку, прорвавши лінію фронту супротивника та змусивши його до панічної втечі. У тогочасних джерелах підкреслювалося, що перемога була здобута чисельно невеликою, але високоморальною Запорізькою бригадою, яка повністю відродила бойовий дух старого козацтва. Попри ці компліментарні оцінки та акцент на героїзмі українських вояків, наведені дані щодо чисельності радянських військ, на наш погляд, містять певні перебільшення. Менше з тим, надзвичайна запеклість боїв у ході операції

підтверджувала її стратегічне значення та вагомий вплив на подальший переможний марш республіканських формувань [74, с. 155].

Досить реалістичну оцінку задіяних сил залишив безпосередній учасник подій Всеволод Петрів. Керуючи оборонними діями на правому фланзі українського угруповання (завдовжки від 3 до 5 км), він оцінював чисельність ворожих сил на своїй ділянці у межах 2 тис. бійців¹⁶⁰. Хоча механічне екстраполювання цих цифр на всю лінію зіткнення є не зовсім коректним (зокрема, через те, що зазначена піхотна група червоних не була їхнім головним ударним кулаком), загальна цифра у 20–22 тис. радянських військ виглядає завищеною. Вірогідно, такий показник з'явився внаслідок кабінетних розрахунків на основі довоєнного штатного розкладу частин, тоді як у хаосі бойових дій точні відомості про реальний стан підрозділів супротивника часто були відсутні. Попри це, розмах операції був грандіозним, а протидія українських сил виявилася максимально продуктивною [38, с.172].

Окремого аналізу заслуговують дії безпосередньо гордієнківців, які продемонстрували взірці високого тактичного мистецтва. На тому етапі загін В. Петріва разом із приданими силами налічував лише близько 350 козаків (250 вершників, дві гармати та один автопанцерник), а на фінальній стадії отримав підтримку німецького підрозділу (300 багнетів та артилерія)¹⁶². Як бачимо, радянські війська (чисельністю до 2 тис. осіб на цьому відтинку) мали колосальну лінійну перевагу, що вимагало від українського командування нестандартних рішень [22, с. 166].

Згідно зі спогадами В. Петріва, коли більшовицькі загони продовжили тиск, українці, спираючись на концепцію маневреної оборони, відповіли серією ефективних контратак. Під час першого контрудару ворога було відкинуто, а в полон захоплено 16 червоноармійців. Згодом, попри відчайдушний опір, козаки планомірно відійшли до Солониці, де, дочекавшись підкріплення, перейшли у вирішальний контрнаступ за масованої підтримки артилерії. Прикметно, що на відміну від дій попереднього дня, гордієнківці не обмежилися демонстративними заходами для залякування, а провели повноцінну

кавалерійську атаку в кінному строю, заскочивши противника абсолютно зненацька [22, с. 167]

Відповідно, підлеглі В. Петріва не просто позначили вектор наступу, а провели повноцінну атаку, реалізувавши ефективний маневрений замисел. Подібний алгоритм дій виявився цілковитою несподіванкою для супротивника, який уже адаптувався до попередньої тактики симуляції наступальних дій з боку українців. Унаслідок цього ворог опинився в уразливому становищі, будучи абсолютно неготовим до відбиття удару української кавалерії, яка успішно дезорганізувала його порядки раптовим нальотом. Хоча тривала збройна боротьба призвела до значного виснаження обох сторін, введення в бій суттєвого (відносно первинної чисельності гордієнківців) підкріплення забезпечило перехоплення тактичної та психологічної ініціативи. Цей успіх підсилювався тим, що вихід резервів супроводжувався щільним артилерійським вогнем, який максимізував ефективність штурмового натиску [22, с. 167]

У даному контексті доречно звернутися до воєнно-теоретичної спадщини Карла фон Клаузевіца щодо специфіки використання резервів. На основі емпіричного досвіду він доводив превалювання свіжих з'єднань, які, навіть поступаючись чисельно, демонструють вищу бойову ефективність (за умови відносно невеликої загальної диспропорції в силах)¹⁶⁵. Наведений приклад бойової роботи українських військ повною мірою верифікував справедливість цієї тези німецького мислителя. Прикметним штрихом, який ілюстрував специфіку оперативно-тактичного мислення Всеволода Петріва, стало розходження в поглядах щодо напрямку введення в бій німецького підкріплення. Український командир пропонував фронтально прорвати бойові порядки радянських військ із подальшим притисненням їхнього крила до річки Сули задля повної ліквідації та взяття в полон. Натомість німецьке командування віддало перевагу фланговому удару (В. Петрів зауважував, що цей план мінімізував потенційні дивіденди від перемоги, проте був менш ризикованим) [38, с. 173] .

Зазначений аналіз ланцюга «наміри — планування — реалізація» дозволяє констатувати схильність українського полководця до сміливих, хоча й базованих на тверезому розрахунку обстановки, рішень у сфері бойового застосування військ. Натомість союзне німецьке командування демонструвало значно більшу обережність, яка часом межувала з пасивністю. Подальший розвиток наступальної операції на Лівобережжі відзначився ще кількома важливими епізодами. Одним із них стало звільнення Полтави 31 березня 1918 р., де республіканські сили захопили потужний рухомий склад — близько 100 паровозів та 1000 вагонів. Це повністю відповідало завданням, задекларованим вищим командуванням у директиві за результатами успішного взяття Абазівки [73, с. 78].

Упродовж квітня українським військам вдалося деокупувати значну частину лівобережних та слобожанських земель, зокрема Харків — «після бойового зіткнення» (8 квітня), Костянтиноград (сучасний Берестин) (10 квітня), Лозову — «з нальоту» (12 квітня) та Куп'янськ (15 квітня). Наведені дані свідчать, що просування відбувалося у високому темпі, не наражаючись на серйозний організований спротив з боку розрізнених більшовицьких загонів [45, с. 508]

Найвищою точкою та квінтесенцією весняної наступальної кампанії Армії УНР 1918 року став Кримський похід. З 10 квітня 1918 р., після видання таємної директиви про розгортання наступу на кримському векторі, розпочалося форсоване формування та акумуляція ресурсів Кримської групи під керівництвом Петра Болбочана [73, с. 80].

Вже 18 квітня це з'єднання звільнило Мелітополь, створивши плацдарм для прориву безпосередньо на півострів. Суворий режим секретності цієї місії обумовлювався не лише тактичною доцільністю, а й глибокими політичними чинниками. Проблема полягала в тому, що паралельно з ліквідацією більшовицьких осередків українському командуванню доводилося долати перманентну протидію з боку німецьких союзників. Останні всіляко намагалися заблокувати просування Кримської групи Армії УНР, прагнучи не допустити

переходу Чорноморського флоту та інфраструктури півострова під контроль України (що було головною стратегічною метою, поставленою перед П. Болбочаном) . У цьому контексті варто згадати вже наявний досвід експропріації німцями матеріальних цінностей на правах воєнних трофеїв [54, с. 526].

Вибір ключової цілі операції базувався на розумінні синергетичного воєнного та політичного потенціалу Чорноморського флоту. У суто мілітарному вимірі контроль над морем гарантував би кардинальне посилення оборонного потенціалу УНР та відкривав можливості для проведення успішних операцій у прибережній зоні. Флот міг забезпечити надійне прикриття комунікацій та, за потреби, здійснення оперативно-стратегічних морських десантів. Однак значно вагомішими бачилися саме геополітичні наслідки здобуття флоту. Володіння потужними військово-морськими силами, що контролювали б ключові торговельні маршрути й порти Чорного моря з виходом до Світового океану, мало стати гарантом економічної та навігаційної безпеки держави. Крім того, наявність військового флоту суттєво зміцнювала суб'єктність та позиції УНР на міжнародній арені. Нарешті, за умови несприятливого фіналу Першої світової війни та неминучого глобального перекроювання кордонів, морський мілітарний потенціал міг послужити потужним аргументом у дипломатичному процесі [31, с. 142].

Варто також наголосити, що концепція встановлення політичного та економічного контролю над Кримом поступово кристалізувалася в середовищі українського політикуму як пріоритетна державна задача. Чітким підтвердженням цього тренду стали подальші цілеспрямовані кроки Гетьмана Павла Скоропадського у 1918 році, спрямовані на інкорпорацію півострова до складу Української Держави[61, с. 185].

Повертаючись до операційної оцінки Кримського походу, слід зауважити, що сама перспектива мінімальними силами оволодіти Чорноморським флотом в умовах управлінського хаосу та розкладу радянських сил у регіоні виглядала вкрай привабливо. Водночас стратегічне планування прориву містило очевидні

ознаки військового авантюризму. Створена група П. Болбочана фактично була лише виділеним сегментом Запорозької бригади (чисельністю до 5 тис. козаків), перед яким стояло надскладне завдання: не лише прорвати глибоко ешелоновані та фортифікаційно укріплені позиції супротивника на перешийках, а й, випередивши німецькі корпуси, оперативно зайняти Севастополь і перепідпорядкувати Чорноморський флот [54, с. 528].

Таким чином, затверджений план кампанії відзначався високим рівнем ризику та залежав від багатьох деструктивних факторів. Одним із найбільш критичних вразливих місць була незадовільно вирішена логістична проблема. Зважаючи на різко негативне ставлення німецького генералітету до кримських амбіцій Києва, союзники могли без особливих зусиль заблокувати шляхи постачання боєприпасів та військового майна. Ці ризики ставали фатальними у випадку затягування операції, що неминуче призвело б до виснаження автономних ресурсів групи та зриву наступу. Зрештою, німецька сторона частково реалізувала цей сценарій: командування Центральних держав штучно затримувало залізничні ешелони з гордієнківцями на підступах до півострова та блокував постачання бойових припасів, унаслідок чого українські бронепотяги були змушені поступитися операційним простором німецьким аналогам.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів дослідження генези, специфіки формування та бойового функціонування українських військових інституцій на теренах Наддніпрянської України в період з березня 1917 р. по квітень 1918 р. дозволяє сформулювати низку концептуальних висновків. Досліджуваний етап національно-визвольних змагань став фундаментальною віхою регенерації вітчизняної мілітарної ідентичності, яка розгорталася в деструктивних реаліях розпаду Російської імперії та перманентної глобальної кризи Першої світової війни.

Разом з тим, цей колосальний патріотичний потенціал натрапив на ідеологічну та доктринальну невідповідність лідерів Української Центральної Ради. Перебуваючи під деструктивним впливом соціалістичних догм про недоцільність регулярних армій та переваги «всенародної міліції», політичний провід республіки тривалий час ігнорував об'єктивну необхідність розбудови кадрових збройних сил. Наслідком цього став глибокий світоглядний та тактичний конфлікт між державним керівництвом і військовими діями самостійницького спрямування, що в найкритичніші моменти збройного протистояння суттєво послабило оборонний моноліт Української Народної Республіки.

Висвітлено сутність феномену Вільного козацтва на Наддніпрянщині, яке швидко трансформувалося в масштабний загальнонародний рух, спрямований на стабілізацію внутрішньої ситуації та підтримання правопорядку. Верифіковано, що ці локальні територіальні мілітарні структури фактично виконували функції національної гвардії, здатної на місцях ефективно ліквідувати прояви анархії та блокувати радянську експансію. Паралельно з цим, процеси українізації регулярних фронтів з'єднань колишньої царської армії наштовхнулися на жорстку протидію з боку загальноросійського командування та на інтенсивний розклад під впливом більшовицької пропаганди. Остання, апелюючи до гасел про негайне припинення війни та радикальний перерозподіл земельного фонду, успішно деморалізувала значну частину особового складу.

Досвід бойових дій взимку 1917–1918 рр., зокрема оборонна операція під Києвом та бої за контроль над стратегічними залізничними комунікаціями, унаочнив, що ключовий тягар стримування агресора ліг на нечисленні, проте високомотивовані добровольчі та кадрові формування — Січових стрільців, Гайдамацький кіш Слобідської України та Помічний курінь студентів. Їхня жертвна відсіч загарбникам довела, що в умовах системного державного хаосу лише національно свідомий і дисциплінований воїн здатний чинити ефективний опір чисельно переважаючим силам ворога.

Акт проголошення Четвертого Універсалу та укладення Берестейського мирного договору кардинально трансформували парадигму вітчизняного військового будівництва. Ці події змусили республіканський уряд відмовитися від суто декларативних тез та перейти до практичного формування регулярних армійських з'єднань, яскравим прикладом яких стала Окрема Запорозька дивізія. Успішні контрнаступальні операції навесні 1918 р., що завершилися звільненням переважної частини Наддніпрянщини та масштабним виходом на Кримський півострів, продемонстрували якісне зростання професіоналізму та оперативності українського генералітету й офіцерського корпусу.

Проте вимушена залежність від прямої військової допомоги з боку Центральних держав (Німеччини та Австро-Угорщини) породила нові серйозні загрози для державного суверенітету УНР. Таким чином, історичний досвід періоду березня 1917 — квітня 1918 років наочно свідчить, що за відсутності консенсусу між політичною стратегією та мілітарним будівництвом навіть найвище патріотичне піднесення має не здатне забезпечити життєздатність та стабільність державних інституцій. Водночас цей етап заклав тривкі інституційні, організаційні та кадрові підвалини для подальших етапів збройної боротьби, ставши суворим, але важливим уроком державотворення, у якому регулярне військо визнається не просто інструментом ведення війни, а базовим і невід'ємним гарантом збереження національної державності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Опубліковані джерела

1. Відозва членів Генерального Секретаріату «Народе український» із закликами до населення здавати хліб для армії. *100 років боротьби. Українська революція 1917 – 1921 рр. Документи.* URL: <https://unr.uinp.gov.ua/documents/vidozva-chleniv-generalnogo-sekretariatu-narode-ukrainskiy-iz-zaklikami-do-naselennya-zdavati-khlib-dlya-armi>

2. Закон Української Центральної Ради про утворення Українського народного війська (народної міліції). 3 січня 1918 р. *100 років боротьби. Українська революція 1917 – 1921 рр. Документи.* URL: <https://unr.uinp.gov.ua/documents/zakon-ukrainskoi-tsentralnoi-radi-pro-utvorennya-ukrainskogo-narodnogo-viyska-narodnoi-militsii-3-sichnya-1918-r>
3. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). 1992. Київ, 260 с.
4. Наказ Військового Міністерства про створення слідчої комісії для з'ясування обставин бою з більшовиками під Крутами. *100 років боротьби. Українська революція 1917 – 1921 рр. Документи.* URL: <https://unr.uinp.gov.ua/documents/nakaz-viyskovogo-ministerstva-pro-stvorennya-slidchoi-komisii-dlya-zyasuvannya-obstavin-boyu-z-bilshovikami-pid-krutami>
5. Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи, Т. IV. /Упорядник Володимир Сергійчук. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. 704 с.
6. Петлюра, Симон. Статті, листи, документи: Видано в тридцять річницю з дня смерті Симона Петлюри 1926–1956. / редколегія: Любов Дражевська, Наталя Ливицька-Холодна, Левко Чикаленко [та ін.], Центр. ком. вшанування пам'яті Симона Петлюри в Америці. Нью-Йорк: Українська вільна академія наук, 1956. 482 с.
7. Петрів Всеволод. Військово-історичні праці. Листи. / Упорядник Володимир Сергійчук. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2004. 628 с
8. Протокол засідання Генерального Секретаріату, на якому розглядалися військові, фінансові, земельні, адміністративні та інші питання. 2 листопада 1917 р. *100 років боротьби. Українська революція 1917 – 1921 рр. Документи.* URL: <https://unr.uinp.gov.ua/documents/protokol-zasidannya-generalnogo-sekretariatu-na-yakomu-rozglyadalisya-viyskovi-finansovi-zemelni-administrativni-ta-inshi-pitannya-2-listopada-1917-r>
9. Свідоцтво Генерального секретаря військових справ Симона Петлюри. 5 липня 1917 р. *100 років боротьби. Українська революція 1917 – 1921 рр. Документи.* URL: <https://unr.uinp.gov.ua/documents/svidotstvo->

[generalnogo-sekretarya-viyskovikh-sprav-simona-petlyuri-5-lipnya-1917-r1515505299](#)

10. Українська Центральна рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / Упорядн.: В. Ф. Верстюк (керівник НАН України. Інститут історії України. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. К.: Наук. думка, 1996. 590 с.

11. Українська Центральна рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упорядн.: В. Ф. Верстюк (керівник). НАН України. Інститут історії України. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. К.: Наук. думка, 1997. 424

12. Христюк, Павло. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917 1920 рр. Т. 1. Нью-Йорк: Вид-во Чарторійських, 1969. 151 с.

Спогади, мемуари

13. Винниченко, Володимир. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. - грудень 1919 р.]): Ч. 1. Київ – Відень: Дзвін, 1920. 348 с.

14. Винниченко, Володимир. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. - грудень 1919 р.]): Ч. 2. Київ – Відень: Дзвін, 1920. 328 с.

15. Винниченко, Володимир. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. - грудень 1919 р.]): Ч. 3. Київ – Відень: Дзвін, 1920. 535 с.

16. Спомини (1) М. Грушевський ; авт. передмови Ф. Шевченко ; публікація С. Білоконя. Київ: Щомісячний літературно-художній та громадсько-політичний журнал Спілки письменників України та Київської письменницької організації. Київ, 1988. № 9. С. 115–140 с.

17. Коновалець Є. Причинки до історії Української революції. Прага: Legiografie, 1928. 39 с

18. Омелянoвич-Павленко М. Спогади командарма (1917 - 1920): Документально-художнє видання. /Упорядник Михайло Ковальчук. Київ: Темпора, 2007. 608 с.
19. Омелянoвич-Павленко М. На Україні 1917-18: спомини. Прага: Stilus, 1935. 119.
20. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. / Редактор Володимир Сергійчук. Київ: Поліграфкнига, 2002. 640 с.
21. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921), ч. 1. Львів: Червона Калина, 1927. 180 с.
22. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921) ч. 2. Львів: Червона Калина, 1928. 184 с.
23. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 - грудень 1918./ за редакцією Ярослав Пеленський. Київ, Філадельфія: 1995. 492 с.
24. Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 рр. Вінніпег: видав Дмитро Микитюк, 1954. 179 с.

Монографії і статті

25. Верстюк В. «Вільне козацтво» в Українській революції 1917 - 1921 рр. /Історія українського козацтва: Нариси у двох томах. Т. 2. / відповідальний редактор Валерій Смолій. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. С. 415-460.
26. Верстюк В. Українська Центральна Рада й українізація військових частин російської армії. *Український історичний журнал*. 2012. №3. С.4 – 27.
27. Виздрік В.С., Пехів В.Б. (2017). Роль Миколи Міхновського у формуванні національної регулярної армії в добу. *Військово-науковий вісник*. 2017. Випуск 27. С.151 –162 .
28. . Голубко В. Військове будівництво Павла Скоропадського: плани і реалі. *Вісник державного університету «Львівська політехніка»*. Держава та армія. 1999. №37. С. 28 – 39.
29. Голубко В. Образ офіцера Української армії у візії провідних діячів національної революції 1917-1921 рр. *Людина і техніка у визначних битвах*

світових воєн ХХ століття: Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції 17 – 17 червня 2017 року. Львів: НАСВ, 2017. С. 120-121.

30. Голубко В. Організація постачання і фінансування українських військ періоду національної революції 1917–1920 рр. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету.* 2019. № 19-20. С. 339-352.

31. Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917-1918: утворення та боротьба за державу. Львів: Кальварія, 1997. 275 с.

32. Гончаренко А. Бій під Крутами. *Історія січових стрільців: воєн. іст. нарис, худ.-оформ.* Тетяна Канарська, вступ. сл. Іван Кедрін. Київ: Україна, 1992. 255-265 с.

33. Гудь Б. Українсько-польські збройні конфлікти на Правобережній Україні в період Центральної Ради й Гетьманату Павла Скоропадського (1917–1918): причини й характер. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.* 2024. №1. С. 30 – 36.

34. Дем'янюк О.Й. Представництво військових у складі Української Центральної Ради. *Військово-науковий вісник.* 2018. Випуск 30. С. 82 – 91.

35. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923: документально-наукове видання. В 2-х т. Т. 1: Доба Центральної Ради. /Упорядник Кирило Галушко. Київ: Темпора, 2002. 320 с.

36. Задунайський В. Гнучкість та ініціатива в обороні: український досвід ХVІІ ст., революції 1917–1921 рр. та початку сучасної російсько-української війни. *Сіверянський літопис.* 2025. №2. С. 63-73.

37. Задунайський В. Деякі аспекти впливу українських козацьких традицій та історичної пам'яті на військово будівництво за часів революції 1917-1921 рр. *Історичні і політологічні дослідження, Спеціальний випуск: доповіді на міжнародній науково-практичній конференції «Трансформації історичної пам'яті»,* за редакцією Надія Темірова. Вінниця, 2018. С. 230-237.

38. Задунайський Д. Від практики до теорії: принципи українського воєнного мистецтва 1917–1918 рр. у працях генерала Всеволода Петріва. *Сіверянський літопис*. 2024. №5. С.168–174.
39. Задунайський Д. Огляд українського військового мистецтва періоду Визвольних змагань 1917-1921 рр. у працях генерала М. Капустянського. *Військово-науковий вісник*. 2022. №32. С. 54 – 64.
40. Задунайський Д. Роль українських військових традицій у воєнному мистецтві армії УНР за оцінками генерала Всеволода Петріва . *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2023. №24. С.348–358.
41. Зайцев С. Повстансько-партизанський рух на Катеринославщині у 1917 – початку 1920-х років. Військовий аспект. /за редакцією Віктор Голубко. Львів: Простір-М, 2023. 291с.
42. Зінкевич Р.Д. Збройний виступ полку ім. П. Полуботка у Києві. *Держава та армія. Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2011. № 693, С.72 – 78.
43. Зінкевич Р.Д. Процес українізації армії та тилових гарнізонів Південно-Західного та Румунського фронтів у березні-листопаді 1917 р. *Держава та армія. Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2007. № 584, С. 64 – 7
44. Зінкевич Р., Голик М. Створення українського військового клубу ім. Гетьмана П. Полуботка та його роль в організації перших українських військових частин. *Військово-науковий вісник*. 2025. Випуск 43. С.57 – 72.
45. Історія війн і військового мистецтва: в 3-х т. Т. 3. Від масових армій до відродження професійних армій (початок ХХ — початок ХХІ ст.), за редакцією Леонтій Войтович. Харків: Фоліо, 2019. 783 с.
46. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. Т. 1. /За редакцією Валерій Смолій. Київ: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. 800с.
47. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. Т. 2./ За редакцією Валерій Смолій. Київ: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. 724 с.

48. Кравчук М. Організаційно-правові аспекти розвитку Вільного козацтва та його роль у державотворчому процесі України. *Нова політика*. 1999. № 1 (21). С. 10 – 15.
49. Кравчук М.В. Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914 – 1993 рр.: (Орг., структура, штати): Іст.- прав. дослідження). / Прикарпат. ун-т. Коломия: Вік, 1997. 292 с
50. Ковальчук М. Бій під Крутами: відомі й невідомі сторінки. *Крути: проблеми державотворення від доби Української революції (1917-210 1921 рр.) до сьогодні. Вип II. Українська військова звитяга. Крути – 100 років потому: міфи й історичні уроки. Збірник наук. Праць.* /За редакцією Валентина Піскун, Максим Потапенко. Київ–Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2019. С. 7-23.
51. Ковальчук М. . Битва двох революцій: Перша війна Української Народної Республіки з Радянської Росією. 1917–1918 рр. Т. 1. Київ: Видавничий дім "Стилос", 2015. 608 с.
52. Ковальчук М. Генерал Микола Капустянський (1881-1969). Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. 128.
53. Ковальчук, Михайло. На чолі Січових Стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр. Київ, 2010. 288 с.
54. Крип'якевич І. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.), 4-те вид., змін. і доповнене. Упорядкував Богдан Якимович. Львів: Світ, 1992. 702 с.
55. Литвин М і Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали та адмірали. Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України. Львів; Харків: "Видавництво Сага", 2007. 244 с.
56. Лободаєв В. Участь Вільного козацтва в селянському повстанському русі (травень – серпень 1918 р.). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2011. № 20. С. 70-78.
57. Лободаєв В., Савченко Г. Діяльність загонів вільного козацтва (лютий – квітень 1918 р.) *Воєнна історія*. 2008. № 1 (37). URL: http://warhistory.ukrlife.org/1_08_5.html

58. Мельничук К. Вільне козацтво України періоду Центральної Ради. *Наукові записки. Випуск 10. Серія: Історичні науки.* Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка. 2007. С. 123 – 130.
59. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. К.: Український письменник, 1994. 412 с.
60. Нариси історії Української революції 1917-1921 років: Кн. 1. /За редакцією Валерій Смолій, Владислав Верстюк. Київ: Наукова думка, 2011. 390 с.
61. Осауленко Л. і Засекін В. Гетьман України Павло Скоропадський. 29 квітня 1918 року - 14 грудня 1918 року. Кн.1. Луцьк: Волинська книга, 2003. 587 с.
62. Павлишин О. Історіографія української революції 1917-1921 рр. *Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми.* / За редакцією Леонід Зашкільняк. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. С. 168-183.
63. Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. Київ, 2003. 282 с.
64. Петренко І. Створення Першого українського корпусу і його участь в обороні Української Народної Республіки. *Матеріали міжнародного науково-інформаційного круглого столу «“КОЗАЦЬКИЙ ФАКТОР” у сучасній російсько-українській війні й досвід XX ст.»*, за редакцією Вадим Задунайський. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2023. С. 22-34.
65. Потапенко М. «Знеславлений». Курінь імені Тараса Шевченка (жовтень 1917–березень 1918 рр.). *Крути: проблеми державотворення від доби Української революції (1917–1921 рр.) до сьогодення. Вип. III. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (Крути, 29 січня 2020 р.) / Упорядники: Валентина Піскун, Максим Потапенко. Київ-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2020. С.43 – 52.*

66. Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Т. 10. *Україна крізь віки*. /За редакцією Валерій Смолій. Київ: Альтернативи, 1999. 319 с.
67. Сергійчук В. Своєї честі не віддав нікому. *Петрів Всеволод. Військово-історичні праці. Спомини.*, за редакцією Ніна Радванська. (Київ: Українська Видавнича Спілка, 2002).
68. Сергійчук В. Українські державники: Всеволод Петрів. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2008. 295 с.
69. Сідак В.. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. Київ, 1998. 320 с.
70. Солдатенко В. Українська революція: історичний нарис. Київ: Либідь, 1999. 976 с.
71. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. 1. Київ: Темпора, 2007. 535 с.
72. Тинченко Я. Панцирні потяги, панцирники та залізничні війська у Визвольній війні 1917–1920 рр. Київ: Темпора, 2012. 112 с.
73. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). Київ–Львів, 1996. 371 с.
74. Тинченко Я. . Українські збройні сили: березень 1917 – листопад 1918 р. Київ: Темпора, 2009. 455 с.
75. Ткачук П. Сухопутні війська України доби революції 1917 – 1921 рр. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, Львівський інститут Сухопутних військ НУ «ЛП» Львів, 2009. 312 с.
76. Химиця Н. Вільне козацтво у загальнонаціональній боротьбі за відновлення української державності періоду Центральної Ради. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2010. №26. С. 4 – 15.

77. Хома І. Участь українців австро-угорського підданства в Першій більшовицько-українській війні (січень–березень 1918 р.). *Echa Przeszlosci*, 2023. № 24/1. С. 135–149.

78. Хома І. . Історія військового формування Січових Стрільців (1917–1919 роки). Львів, 2016. 256 с.

79. Хома І. Січові Стрільці. Створення, військово-політична діяльність та збройна боротьба Січових Стрільців у 1917-1919 рр. Київ: Наш час, 2011. 103 с.

80. Шанковський Л. Українська армія у боротьбі за державність. Мюнхен, 1958. 317.

81. Якимович Б. Крути: міти, реалії, уроки: спроба синтезу. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2017. № 18. С. 13 – 20.